

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЗАПОРІЗЬКА
ПОЛІТЕХНІКА»**

**ТЕКСТИ (КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ) З НАВЧАЛЬНОЇ
ДИСЦИПЛІНИ
«КУЛЬТУРОЛОГІЯ»
для студентів усіх спеціальностей
усіх форм навчання**

2020

Конспект лекцій з навчальної дисципліни “Культурологія” для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / Укл.: Г. А. Сигида. – Запоріжжя: НУ «ЗП», 2020. – 82 с.

Укладач: Г. А. Сигида, ст. викладач

Рецензент:

Експерт:

Відповідальний за випуск:
іст.наук

М.В.Дедков, професор, канд.

Затверджено на засіданні
Вченої ради гуманітарного
факультету
протокол №
від р.

Затверджено
на засіданні кафедри
українознавства та
загальної мовної
підготовки
протокол №
від

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1. Специфіка культурологічного знання	5
Лекція 2. Генеза культури	14
Лекція 3. Співвідношення культури та цивілізації	24
Лекція 4. Соціокультурна ситуація в епоху Середньовіччя	32
Лекція 5. Культура Західноєвропейського Відродження	43
Лекція 6. Роль культурних орієнтацій у розвитку європейського суспільства XVII – XVIII ст.	55
Лекція 7. Техніка, культура та природа людини у XIX столітті	66
Лекція 8. Ідея рівноправності культур у сучасному світі та поняття культурної ідентифікації	75

ВСТУП

Проблеми культури традиційно посідають значне місце серед гуманітарних дисциплін – у філософії, соціології, літературознавстві та інш. Дисципліни культурологічної спрямованості входять зараз не тільки до системи вищої освіти, а й до шкільної. Проблемам культури присвячено сотні монографій і статей, і майже кожен автор підходить до цього явища зі своєї точки зору. Ми дотримуємося думки, що культурологія – це самостійна наука, молода галузь сучасного соціально-гуманітарного знання, що формується на стику багатьох наук і в силу цього неустояна. У ній є багато невирішених проблем, різних інтерпретацій однієї і тієї ж теми, різних кутів зору, чітко не окреслені межі її предметних областей через багатозначність самого поняття «культура».

Курс «Культурологія» дає можливість студентам систематично осягнути культурні надбання світу і діяльність людства. Крізь призму культурології як науки суб'єкт навчального процесу має можливість формувати об'єктивні знання щодо закономірностей та функціонування культури в усій повноті вияву цього багатомірного феномена в різних регіонах земної кулі. Зокрема, крізь призму двох напрямів: особистісного формування людини та універсального засобу суспільного життя. Це дає можливість пояснити цілісну картину світу, уявити собі спільність людської цивілізації, в якій кристалізується внутрішнє багатство неповторних національних культур. Комплекс знань з культурології має за мету спрямовувати студентів у творчо-пошукове русло через особистісну орієнтацію в сукупності цінностей сучасного світу, диференційовано підходити до різноманітних мистецьких надбань, аналізуючи їх.

Курс «Культурологія» сприяє закладанню у пам'ять студентів базових, ключових понять, які складають теоретичну основу для розуміння проблематики культури.

ЛЕКЦІЯ 1. СПЕЦИФІКА КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

План

1. Історичні та теоретичні передумови формування науки про культуру.
2. Предметне поле культурології. Структура культурологічного знання.
3. Принципи та методи культурології.
4. Актуальні проблеми сучасної культурології.

Словник

Антропологія, археологія, духовність, історизм, культурологія, культура, методи, об'єктивність, принципи, психоаналіз, соціобіологія, еволюція

1. Історичні та теоретичні передумови формування науки про культуру.

Культурологія — невід'ємна складова сучасного гуманітарного знання. Включення культурології до системи навчальних дисциплін є свідченням визнання того, що якому б роду діяльності не присвятила себе людина, до якої б професії вона не готувалася, без знання про культуру, без розуміння закономірностей її існування та без уявлення про культурні перспективи людства вона не може бути висококваліфікованим спеціалістом з відповідною ерудицією та сучасним світоглядом, активним та відповідальним творцем культури, який своїми свідомими зусиллями сприятиме її збагаченню та прогресивному розвитку».

Від самих початків своєї історії людство намагалося зрозуміти особливе місце людини у світі, її відмінність від усіх інших живих створінь. Вже у міфологічній свідомості виявляється спроба людини пояснити зв'язок «світ» та «Я». З одного боку, людина сприймає себе як мікрокосм — частинку макрокосму, Всесвіту, в якому панує божественний закон — логос. Місце людини у космічній гармонії визначається законом мойри — межі. З іншого боку, людина демонструє здатність виділяти себе зі світу природи та протиставляти себе цьому світові, усвідомлення того, що людське — культурне — буття відрізняється від буття природного.

У Стародавній Греції зародилася ідея культури, яка відображена у понятті «*пайдейя*» (з грец. — виховання, освіта), що позначало процес формування зрілого мужа з несвідомої дитини, становлення людини як розумної та соціальної істоти. З добою античності пов'язані і початки теоретичного осмислення культури.

Так, Геракліт (520-460 рр. до н. е.) висунув тезу про постійну мінливість, розвиток культури. Цю ідею розвинув Гесіод (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.) у своїй поемі «Роботи і дні». Ідеї Гесіода були розвинуті філософами-іонійцями, і, зокрема, Анаксимандром (близько 610 - 550 рр. до н. е.). Римський державний діяч, мислитель і блискучий оратор Марк Тулій Цицерон (106-43 рр. до н. е.) у творі «Тускуланські бесіди» (45 р. до н. е.) говорить про культуру як про те, що є виявом людської духовності і полягає у плеканні духу: «*cultura animi autem philosophia est*» («але культура духу є філософія»),

В епоху Середньовіччя культура розглядалася крізь призму зв'язку Бога і людини. Християнство проголошувало, що створений Богом світ — єдиний, складається з «неба і землі» й існує за встановленими ним законами. Августин Аврелій (354-430) вважав, що людина є частинкою створеного Богом світу і поєднує в собі природне начало, яке зближує її з іншими живими істотами, з тим, що притаманне лише їй — розумом і волею. Августин нагадує, що все людство походить від Адама й Єви, а тому людський рід єдиний. Він становить собою *Universitas* — єдине ціле, спільноту, і є складовою універсуму — Всесвіту. Великий мислитель Середньовіччя Тома Аквінський (1225-1274) пояснював культуру як світ символів, через які Бог промовляє до людини, та як засіб своєї «обробки» власних здібностей, виховання розуму і почуттів, що сприяє зміцненню віри і поєднанню з Богом.

У добу Відродження культуру розглядають як «витвір» людини, яка своєю творчістю продовжує акт божественного творіння, як плід її мудрості та діяння. Італійські гуманісти стверджували, що, створений Богом світ, людина доповнила власними витворами — житлами, селищами і містами, ремеслами, наукою, мистецтвом. Таким чином, вона завершує справу створення світу, а тому людина — істота богоподібна. Первісна латинська форма цього поняття — «*studia humanitatis*». Його запровадили італійські інтелектуали, вкладаючи в нього такий сенс: ревне вивчення усього, що становить цілісність

людського духу, пізнання тих речей, які стосуються життя та моральності і які вдосконалюють та прикрашають людину.

Гуманісти вважають, що природа постає в культурі у перетвореному й очищеному вигляді. Здійснене гуманістами «відкриття людини» дало змогу поновому поглянути на культуру: вона є тим, що виявляє особливе місце людини у світі, межею, яка відділяє та відрізняє її від усіх інших живих істот.

Самостійного наукового значення слово «культура» набуває в європейській філософії XVII - XVIII ст., коли англійський філософ і політичний мислитель Т. Гоббс (1558-1679) та німецький філософ і правознавець С. Пуфендорф (1632-1694) сформулювали положення про два стани, в яких здатна перебувати людина: природний (*status naturalis*) та культурний (*status culturalis*). Філософи-раціоналісти XVII ст. (Р. Декарт, Б. Спіноза) намагалися зрозуміти, яким чином в культурі поєднуються фізична і духовна природа людини, тіло і дух. Вони пропагують культ «природної людини», яка, на їх думку, існувала на початках історії і являла собою ще не зіпсовану цивілізацією істинну людину. Вони бачили таку людину в минулому — у звичаях стародавніх греків, або серед «благородних дикунів» — індіанців, відкритого на той час Нового світу. Саме в їх творах започатковано протиставлення «природної» та «цивілізованої» людини, яке стало провідною ідеєю філософської думки XVIII ст. Філософська думка Просвітництва протиставляла культуру «натурі» (природі) і розглядала її як «чисту духовність», виключаючи зі сфери культури матеріально-виробничу діяльність. Істинна культура, на думку просвітителів, — це філософія, наука, художня творчість. Вона утверджується в суспільстві шляхом освіти, звільнення від неучтва та марновірства. Лише індивіди, виховані на засадах розуму, науки, освіти можуть стати творцями досконалого суспільства та досконалої держави, які відповідають людській сутності. Одним із перших ідею прогресу виклав Ж.-М. Кондорсе (1743-1794) у творі «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1795). Ф.-М. Вольтер (1694-1780) визначав прогрес як розвиток потенцій «природної людини», рух від варварської грубості до цивілізованості. У своєму творі «Досвід про звичаї і дух народів» він звертається до культурно-історичних реалій життя народів Європи, Китаю, Індії, Персії, арабського Сходу і доходить висновку, що, незважаючи на всі відмінності, вони демонструють еволюцію, яка «сходить шаблями

розуму і просвітництва від варварства і забобонів». Слід зазначити, що філософи-просвітители використовували не поняття «культура», а термін «цивілізація», що відображає «соціоцентричність» їх погляду на культуру, яка нерідко ототожнюється з політичною історією, пов'язується з ідеєю побудови ідеального суспільства та виховання гідного його «ідеального громадянина».

Німецька класична філософія, на відміну від французької просвітницької ідеології, зосередила свою увагу не стільки на проблемах політичного переустрою держави і суспільства, скільки на проблемах морального виховання людини. Свідченням цього стало, зокрема, використання німецькими філософами поняття «культура», в якому більш чітко акцентується на значенні людського моменту. Німецькі мислителі намагалися усунути протиріччя «культура — природа», пояснюючи, що ця опозиція виступає лише необхідним моментом на шляху історичного розвитку духу та майбутнього поєднання світів — природного і культурного. І. Кант (1724-1804) вважав, що світ природи — це світ, де панують закони причин та наслідків, біологічної доцільності, несвободи. У «Критиці здатності судження» І. Кант говорить про те, що головною метою природи стосовно людини є культура — звільнення людини від диктату природи, від влади чуттєвих, тваринних бажань. Саме моральність стає для І. Канта вищим проявом культури. Післякантівська філософія намагалися знайти шлях узгодження чуттєвої та розумної природи людини, заперечуючи тогочасну цивілізацію як стан, ворожий людині. Так, Ф. Шіллер (1759-1805) у «Листах про естетичне виховання» шукає в культурі засіб для досягнення гармонії між чуттєвою і моральною сферою людського життя, започаткувавши тим самим романтично-естетичний напрям у трактуванні культури. Завдання культури, на його думку, полягає у тому, щоб зберегти і розвинути кожен з цих сфер. Німецький філософ Й. Гердер (1744-1803) у праці «Ідеї до філософії історії людства» говорить, що в світі панує Божественний порядок, який виявляється у закономірному взаємозв'язку речей та явищ у світовій системі і який людина відкриває для себе через культуру. Завдяки культурі людина усвідомлює своє місце в світі, свій зв'язок із природою, в якій вона є найвищою ланкою розвитку. Найвищою ж метою цього розвитку є становлення гуманності, яка полягає у щасті кожної людини.

Суттєво збагатилося розуміння культури у ХІХ ст. Поняття «творчість» є ключовим у філософії культури Г. Гегеля (1770-1831), який розглядає її як те, що дає змогу розширити сферу людського буття і разом з тим забезпечує спадкоємність культурного надбання. Культура — *Bildung* — для Г. Гегеля означає розвиток людського духу. Вона починається зі становлення індивідуальної суб'єктивності (суб'єктивного духу) і закінчується досягненням сфери релігії та філософії (абсолютний дух). Отже, культура — це засіб для включення людини в єдине світове ціле. В історії культури Г. Гегель вбачає певну аналогію з життям людини, яке включає в себе дитинство, підлітковий вік, юність, змужніння, старість. Значним був вплив на тогочасні погляди щодо культури і прихильника «філософії життя» Ф. Ніцше (1844-1900), який називав культуру тонесенькою яблучною шкірочкою, охоронною оболонкою, що створена людиною для того, щоб захиститися від розбурханої стихії життя. Поглибленню уявлень про культуру сприяв розвиток історії, етнографії, психології, соціології, антропології, політології. Саме в кінці ХІХ ст. відбувається формування культурології як науки.

Термін «культурологія» пов'язують з ім'ям американського антрополога Л. Вайта (1900-1975), який вважається засновником дослідження культури в межах цілісної науки. Основні ідеї та загальну концепцію культурології Л. Вайт виклав у своїх фундаментальних працях «Наука про культуру» (1949), «Еволюція культури» (1959) та «Поняття культурних систем: ключ до розуміння племен і нації» (1975). «Відкриття» культури, — писав Л. Вайт, — колись стане в історії науки в один ряд з геліоцентричною теорією Коперника або відкриттям клітинної основи всіх форм життя».

2. Предметне поле культурології. Структура культурологічного знання.

Культурологія, яка є однією з галузей наукового знання, має свою специфіку, що відрізняє її від інших наук, і ця специфіка визначається її предметом — сферою дослідження інформації, акумуляції (накопичення) та трансляції (передача) культурного набуtku. Твір мистецтва, звичай, річ, слово виступають знаками культури, що містять певну інформацію та сенс, розкриття якого необхідне для міжлюдської та міжкультурної комунікації. Соціальна культурологія пояснює соціальний зміст, принципи і структуру духовної діяльності; вплив культурних чинників на економічну активність і політику, на

типи соціальних організацій; культурні чинники соціального життя. Соціологія культури досліджує процеси функціонування культури в суспільстві; тенденції культурного розвитку, які виявляються у свідомості, поведінці та способі життя соціальних груп. Культурна антропологія вивчає людину як суб'єкт культури; розкриває глибину внутрішнього світу людини, що виявляє себе в різноманітних формах культурної діяльності; механізми трансляції культурних навичок. Прикладна культурологія має завдання виробити культурну політику та забезпечити реалізацію культурних програм. Особливе місце в системі культурологічного знання посідає філософія культури, завданням якої є осмислення сенсу культури, різноманітності форм її буття, специфіки культурної діяльності людини, її мети і перспектив. Культурологія передбачає емпіричні знання про реальність буття культури, конкретні факти, які характеризують рівень її розвитку, національні та історичні особливості. Культурологія здійснює обробку культурологічної інформації, її аналіз та теоретичне узагальнення. Глибина та вірогідність наукового узагальнення визначається широтою та повнотою накопиченого емпіричного матеріалу, досконалістю техніки його обробки.

Однак специфіка культури, яка постійно змінюється, розвивається, яка є надскладною системою, певною мірою визначає специфіку культурології як гуманітарної науки — її теоретичні постулати найчастіше формулюються як гіпотези, мають вірогідний характер. Гіпотетичний характер теоретичних положень вимагає ґрунтовної доказової бази, що змушує вчених постійно розширювати емпіричну базу культурології, відкривати нові факти, які розширюють сферу знання. Англійський вчений Е. Тайлор (1832-1917) у праці «Первісна культура» виклав головні положення еволюційної концепції культури, згідно з якою її розвиток обумовлений єдністю явищ та елементів культури, яка в свою чергу обумовлена єдністю людського роду і відбувається як постійне ускладнення, просування вперед. Цей «лінійний прогрес» уявляється як проходження кожної культури через стадії дикості, варварства та цивілізації. Однак нові факти, які стосувалися історії окремих культур, згодом змусили культурологів дещо уточнити цю концепцію: американський культуролог Дж. Стюард (1902-1972) у праці «Теорія культурних змін» (1955) сформулював концепцію багатолінійної еволюції, яка передбачає можливість багатьох рівноцінних шляхів розвитку соціокультурних

організмів. Сучасні неоеволюціоністські теорії виділяють три типи еволюції: однолінійну, універсальну та багатолінійну. Концепція однолінійної еволюції, яка нині не вважається незаперечною, визнає універсальний шлях розвитку соціокультурних систем від дикості через варварство до цивілізації. Ідея універсальної еволюції полягає у виявленні глобальних закономірностей культурного розвитку. Теорія багатолінійної еволюції вбачає в культурній історії людства наявність різних шляхів розвитку, кожен з яких відображає специфіку певних соціокультурних спільнот і має право на існування, не претендуючи разом із тим на всезагальність.

3. Принципи та методи культурології.

Культурологія, як і кожна наука, у дослідженні свого предмета керується певними принципами — базисними установками, що дають змогу систематизувати та структурувати реальні явища культурного буття. Визначальними принципами культурології є принципи науковості, об'єктивності, історизму. Принцип науковості полягає у виробленні системно організованих, обґрунтованих знань про культуру, достовірність яких доведена за допомогою специфічної для цієї дисципліни практики. Принцип об'єктивності означає широту поглядів на культуру як предмет дослідження, звернення до цілого спектру концепцій та теорій, що з різних позицій пояснюють цей предмет. Об'єктивність дає змогу уникнути однобічності та тенденційності в поясненні різних аспектів культурного буття та виробити більш близьке до реальності уявлення про нього. Принцип історизму є одним із наріжних у культурологічному дослідженні, адже культура — це історичне явище, яке на кожному конкретному етапі свого розвитку набуває специфічної форми. Принцип історизму вимагає розглядати явища культури в контексті певної епохи, часу їх виникнення та існування. Виступаючи загальнотеоретичними установками, принципи реалізуються у конкретних методах культурологічного дослідження — сукупності аналітичних прийомів, операцій та процедур, які застосовуються при вивченні культури.

Перший етап у дослідженні культури характеризується широким застосуванням описово-емпіричного методу. Цей метод передбачає звернення до певних артефактів культури — реально існуючих та таких, що реконструюються на основі археологічних матеріалів, письмових пам'яток, спогадів носіїв культури тощо. З розвитком культурологічних досліджень формується історично-порівняльний

(кроскультурний, компаративний) метод, який дозволяє шляхом зіставлення, порівняння виявити загальне та особливе у різних культурах.

Історико-генетичний аналіз застосовують до явищ, що мають генетичний зв'язок, спільне походження, проте по-різному виявляються в різних культурах. Так, Е. Тайлор у своїй праці «Первісна культура» застосовує цей метод до аналізу тих явищ культури, які, виникнувши ще в архаїчну добу, в сучасну йому епоху трактуються як «пережитки» або «марновірства».

Історико-типологічний метод аналізу полягає у виявленні генези та еволюції певних культурних явищ у народів, що живуть у схожих географічних та соціально-історичних умовах. Так, німецький культуролог Ю. Ліпс (1895-1950) у своїй книзі «Походження речей» розповідає про різні види своєрідних «грошей» в архаїчних культурах.

Історико-дифузійний метод — це вивчення запозичень, що відбуваються внаслідок взаємодії культур. Поняття «дифузія», запозичене з фізики, означає «розлиття», «розтікання», «проникнення». У дослідженні культур цей метод полягає у вивченні розповсюдження культурних явищ через торгівлю, переселення, завоювання. Цей метод, зокрема, поклав в основу своєї наукової діяльності англійський дослідник Г. Елліот-Сміт (1871-1937).

Сьогодні культурологія глибше пізнала реальність та складність культурних процесів, до яких раніше існував спрощений підхід. З урахуванням зміни уявлень про сутність людини в кінці ХХ - на початку ХХІ ст. системний метод аналізу культурології дозволяє, виділивши "загальне", що діє за єдиними законами, розкрити його зміст за допомогою існуючих методів, що використовуються при аналізі культури.

4. Актуальні проблеми сучасної культурології.

Культурологія — наука, яка розвивається надзвичайно динамічно, адже швидкими темпами відбуваються й надзвичайно радикальні зміни в культурному житті людства. Виникає природна потреба в осмисленні цих змін. Однією з проблем, які стоять перед сучасною культурологією, є проблема розуміння самого феномену культури. У культурологічних концепціях ХХ ст. (зокрема у деяких працях послідовників теорії психоаналізу, прихильників соціобіології) висловлюється думка про те, що культура є глибоко ворожою щодо людини, сковає своїми приписами та вимогами її природні імпульси.

Отже, необхідно в нових соціокультурних умовах знайти відповідь на питання про взаємозв'язок природної та культурної основ у людському бутті.

Радикальність та швидкість тих змін, які відбуваються в культурі, нерідко сприймаються свідомістю окремої людини як щось чуже відносно неї, переживаються як загубленість у безособовому потоці культурного життя. Культурологія має повернути людині розуміння її власної, особистої ролі та значущості в культурній творчості. Актуальність цієї проблеми значною мірою обумовлена й екологічною кризою, яка стала наслідком згубної культурної практики. Сучасна культурологія повинна знайти шляхи подолання цієї кризи, гармонізації відносин «культура — природа». Великого значення в сучасному культурологічному знанні набуває проблема «культура — суспільство». Сучасне суспільство з притаманним йому масовим виробництвом, стандартизованим способом життя нерідко характеризують як «одномірне». Воно намагається підпорядкувати людину нав'язуванням за допомогою засобів масової інформації та масової культури стандартам, знівелювати людську особистість, підпорядкувати її тотальному контролю. Культура, яка завжди орієнтувала людину на високі духовні цінності, зазнає тиску з боку утилітарно-прагматичних приписів «одномірного суспільства». Отже, наука про культуру повинна допомогти знайти вирішення цієї проблеми, розкрити потенціал культури як важливого чинника соціального розвитку.

Потребує осмислення й проблема кризового стану, в якому перебуває сучасна культура, та шляхів виходу з нього. Інша, не менш важлива проблема — культурний аспект глобалізації. Поруч із позитивними аспектами, які має перетворення світу на «всесвітнє село», єдиний комунікативний простір — широка взаємодія культур, міжкультурний обмін — виявляються й певні негативні наслідки глобалізації: збільшення диспропорції у розвитку окремих країн та регіонів, «втеча мізків» з економічно неблагонадійних країн, політика культурного імперіалізму, тенденція до культурної стандартизації та уніфікації. Культурологія має вирішити питання про те, як протистояти цим негативним тенденціям, як зберегти суверенність та унікальність кожної культури, яка відображає досягнення та цінності єдиної планетарної культури.

Література

1. Антология культурологической мысли/ сост. А. С. Мамонтов. – М.: Изд-во РОУ, 1996. – 352 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу [3 нім. пер. П. Тарашук; Наук. ред. пер. Ю. Кушаков]/Г.В.Ф. Гегель. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 533с.
3. Стародубцева Л. В. Методологічні проблеми культурології : навч.-метод. посіб. / Л. В. Стародубцева. – Харків : ХДАК, 2005. – 76 с.
4. Тайлор Е. Б. Первобытная культура [пер. с англ. Д. Коропчевского] / Е.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
5. Пащенко Н. І. Культура ХХ століття. Місце та роль культури у житті суспільства: історія і сучасність : конспект лекцій / Н. І. Пащенко, І. П. Чілачава. – К. : КНУБА, 2005. –116 с.
6. Хімчак В. В. Культура та її роль у суспільстві : конспект лекцій / В. В. Хімчак. – К. : КНУБА, 2002. – 14 с.
7. Хрестоматія по культурології : учеб. пособие / сост. Д. А. Лалетин [и др.] ; ред. А. А. Радугин. – М. : Центр, 1998. – 592 с.
8. Чорний І. В. Культурологія : навч. посіб. / І. В. Чорний, В. А. Перцева. –Харків : ТОВ "Прометей-Прес", 2005. – 230 с.
9. Шевнюк О. Л. Культурологія : навч. посіб. / О. Л. Шевнюк. – 3-є вид., стер. – К. : Заня-Прес, 2007. – 353 с.
10. Юдкін-Ріпун І.М. Культурологія Просвітництва : навч. посіб. / І. М. Юдкін-Ріпун. – К.: НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, 1999. – 200 с.

ЛЕКЦІЯ 2. ГЕНЕЗА КУЛЬТУРИ

План

1. Сучасний погляд на проблему антропосоціогенезу.
2. Сутність культурної еволюції та її відмінність від біологічної.
3. Генезис та етапи культурної еволюції.
4. Виникнення мистецтва як універсального механізму культурної еволюції.

Словник

Австралопітек, адаптація, антропосоціогенез, біологічна еволюція, генезис, генофонд, гregarний, культурна еволюція, мистецтво, мутація, пракультура, природний добір, табу, еструс

1. Сучасний погляд на проблему антропосоціогенезу

Питання про виникнення людини хвилює людство здавна. У XIX ст. склалося два погляди на проблему: релігійний і близькі до нього (наприклад, життя занесене на Землю інопланетянами), суть яких в тому, що життя і людина є неземного походження; та еволюційний, який, виходячи із сучасних наукових знань, пояснює виникнення людини поступовим розвитком і ускладненням форм матерії. Перший погляд не вимагає доказів, а приймається, як правило, на віру. Ми будемо виходити з другого погляду.

В еволюційній теорії на сьогоднішній день аксіомою є твердження, що людина — це підсумок космічної, біологічної та культурної еволюції. Всесвіт виник приблизно 20 млрд. років тому в результаті Великого вибуху, згідно з уявленнями сучасної космології, і життя людства залежить від організації космосу, від процесів, які протікають у ньому. Близько 3 — 4 млрд. років тому в результаті космічної еволюції створились сприятливі умови для виникнення життя. Дальший розвиток життя хоч і залежав, безперечно, від космічної еволюції, та більшою мірою визначався еволюцією біологічною: 3,5 — 4 млрд. років тому починається процес *антропосоціогенезу*. Матеріально-енергетичний вплив ближнього космосу як частини Всесвіту і протікання на Землі процесу антропосоціогенезу здійснювалися по двох каналах: через зміну неорганічної природи (клімату, ландшафтів тощо) і через зміну органічної природи (мутації, природний добір). Залежність зміни клімату, ландшафту і біологічних процесів, що відбуваються на Землі, від характеру й ступеня сонячної активності доведені багатьма вченими. Зокрема, радянський вчений О.Л. Чижевський ще в 30-ті роки переконливо довів, що періодичні й епізодичні коливання магнітного поля Сонця безпосередньо впливають на нервову систему, особливо на центр блукаючого нерва, що регулює серцеву діяльність. Наука нагромадила великий матеріал про вплив космічних факторів на еволюцію живих істот, людини. Наприклад, періодична зміна магнітних полюсів Землі приводить до послаблення електромагнітного поля, що захищає біосферу від

космічної радіації. У результаті різко зростала іонізуюча радіація космічного походження, що принаймні вдвоє збільшувало частоту мутацій в зародкових клітинах гомінід. Найбільш відчувають космічну радіацію в процесі цих коливань екваторіальні області Африки. Багато дослідників вважають південно-східну Африку прабатьківщиною людства.

Вітчизняні вчені підтримують гіпотезу, згідно з якою *австралопітек* як новий біологічний вид — попередник людини (*Homo sapiens*) — виник в результаті мутацій людиноподібних мавп (горил, шимпанзе, орангутангів) під впливом зміни радіаційної обстановки. Справа в тому, що 4 — 3 млн. років тому у південно-східній Африці починається активний рух земної кори, землетруси, вихід на поверхню землі магми, уранових руд, що також сприяло підвищенню радіаційного фону та зміні генофонду людиноподібних мавп (вищі мавпи — 48 хромосом, австралопітек — 46 хромосом). Італійським генетиком Бруно Кіареллі висловлена гіпотеза про злиття у далекого предка людини двох пар хромосом, в результаті чого "зміцніли" саме ті, які визначають розвиток мозку і нервової системи. Як наслідок мутації виникли мавпи-потвори, що мали спрямлений хребет, слабке волосяне покриття, досить розвинений мозок (450 г) і пересувалися на двох ногах — вони були названі австралопітеками. Таким чином перехід до прямоходіння відбувався близько 4 млн. років тому без допомоги знарядь праці. Навпаки, прямоходіння сприяло тому, що австралопітек все частіше використовував природні знаряддя праці (палицю, каміння) для захисту від хижаків і полювання. Це положення є нині загальноприйнятим у світовій науці. Щоправда, прямоходіння і появу австралопітека багато зарубіжних вчених пояснюють не стільки факторами, пов'язаними з космічною еволюцією (хоча й не заперечують їх), скільки факторами *біологічної еволюції*.

Американський вчений Оуен Лавджой пов'язує появу прямоходіння з розмноженням. Розмноження — основа буття. У біологічному світі існують дві стратегії розмноження:

Ч-стратегія, коли тварина відкладає багато яєць і у подальшому не піклується про своє потомство (крайнім прикладом Ч-стратегії є поведінка устриці, яка відкладає 500 млн. яєць на рік);

К-стратегія, коли у тварини невелике потомство, але вона ретельно доглядає його. З появою хребетних, розвитком мозку посилюється К-

стратегія: зменшується кількість нащадків, але поліпшується турбота про них. У зайців на рік буває 12 дитинчат, у лева — 2. К-стратегія знаходить свій найвищий вираз у людиноподібних мавп, які мають одне мавпеня за п'ять-шість років. Між тим, у природі часто трапляються непередбачені зміни, епідемії і просто нещасливі випадки, в результаті яких потомство може загинути, а вид припинить своє існування.

Таким чином, *біологічна еволюція* поставила людиноподібних мавп на межу вимирання. Щоб вижити, слід було змінити стратегію розмноження, адаптуватись до навколишнього середовища. Змінився спосіб пересування, з'явилося прямоходіння, яке сприяло більшому збереженню енергії. Менша рухливість — вже *адаптація*. У результаті зміни способу життя самка людиноподібних мавп могла тривалий час доглядати двох-трьох дитинчат. Причому виживало потомство тієї особини, яка забезпечувала кращий догляд. Ретельна турбота прищепити потомству навички й поведінку, необхідні для життя, приводили до подальшого розвитку нервової системи, мозку як самки, так і її дітей. По цій лінії йшов *природний добір*. Виникає питання: хто ж має годувати самку та її потомство, якщо освоєна нею територія і спосіб пересування обмежені? Біологічний світ не знає прикладів, коли самець довгий час годує самку та потомство. Вперше це виникає в австралопітеків, стаючи основою зародження сім'ї. "Шлюбні пари" у зграї австралопітеків виникають в результаті біологічної еволюції, зникнення *еструса* — стану сексуальної сприйнятливості, який триває у мавп кілька днів. У зграї передлюдей, як стверджують вчені, було набагато менше самок, що пов'язане з ускладненнями пологів при переході до прямоходіння і це могло б — при збереженні еструса — викликати жорстокі конфлікти і привести зграю до самознищення. Така перебудова організму закріпилася у генотипі. Вчені розглядають це як вкрай важливий момент розвитку від тварини до людини. На основі сексуальних симпатій у стаді австралопітеків складаються "шлюбні пари", які існують певний час, розпадаються, далі виникають нові. Маргарет Мід, один з провідних етнографів світу, вважає "інститут батьківства" тією біологічною основою, на якій ґрунтується культурна, соціальна еволюція. Що ж відрізняє передлюдину (австралопітека) від людини? Відколи можна говорити про людське суспільство, що формується? У чому його відмінність від зграї? Можна таким критерієм вважати використання і

навіть виготовлення знарядь праці, чи тільки становлення мислення, волі, мови означає зародження суспільства? Сучасні дослідники показали, що людиноподібні мавпи здатні використовувати знаряддя праці. Первісна виробнича діяльність існувала в рефлекторній формі у австралопітеків (зробити край каменя гострішим або в окремих випадках навіть надати йому зручнішу форму). Виготовлення знарядь праці окремими індивідами епізодично зустрічалось і у *Homo habilis*, і все ж навіть їх більшість антропологів не вважає людьми, бо вони не мали стандартизованих знарядь праці. Поява стандартизованого знаряддя пов'язується з початком становлення мислення, волі, мови, отже — з початком становлення суспільства. Стандартизовані знаряддя праці з'являються 1 млн. років тому у *Homo erectus* (пітекантропів), і їх безперечно відносять вже до людей, хоча поки ще не готових, а таких, що формуються. Процес становлення людини і суспільства завершився 40—35 тис. років тому.

Останнім часом серед зарубіжних антропологів отримав поширення погляд, згідно з яким всі гомініди, які стоять за рівнем розвитку вище *Homo habilis*, утворюють один вид - *Homo sapiens*. Люди сучасного фізичного типу входять до цього виду як підвид *Homo sapiens*. Існував й інший підвид: *Homo sapiens neanderthalensis*, який з незрозумілих причин зник 40—35 тис. років тому.

2. Сутність культурної еволюції та її відмінність від біологічної

Культурна еволюція — це еволюція поведінки і здібностей людини. Щоб зрозуміти специфіку розвитку людства, оцінити його можливості, необхідно збагнути особливості як біологічної, так і культурної еволюції. Біологічна еволюція, будучи саморозвитком органічних форм — що визнається нині більшістю вчених, ґрунтується на мутаційній мінливості, на боротьбі за існування і на природному доборі. Біологічна наступність при цьому забезпечується майже повною незмінністю спадкових ознак (генетичною пам'яттю) біологічних видів. Тільки *мутація* приносить зміни в генетичну інформацію, оскільки є єдиним джерелом нових організмів у біосфері. Природний добір закріплює лише ті зміни, які збільшують здатність живої істоти до здобування їжі, самозахисту, розмноження, тобто спрямовані на підвищення її шансів на виживання, пристосування до життя. *Біологічна еволюція* людини — також результат мутацій, що виявилися у зміні діяльності центральної нервової системи, розвитку

мозку. В основі біологічної еволюції лежить зміна інформації, а не організмів як таких.

Культурна еволюція багато в чому схожа на біологічну — інформація передається наступним поколінням, але не через розмноження з допомогою ДНК, а шляхом наслідування, навчання і оволодіння знаннями і навичками. *Еволюція культурна* пов'язана із здатністю зберігати всю нагромаджену інформацію і передавати її наступному поколінню.

З допомогою культурної еволюції людина виробила таку поведінку, яка постійно підвищує пристосованість до життя. За дуже короткий термін людство освоїло і вдосконалило більшість специфічних навичок, якими інші організми оволодівали протягом всієї біологічної еволюції: ми літаємо вище птахів і пересуваємося по воді швидше за будь-яку рибу. Людина — єдина жива істота, специфічною особливістю якої є культурна еволюція як засіб виживання і пристосування до оточуючого середовища. За допомогою культурної еволюції людина постійно підвищує свою пристосованість до життя шляхом удосконалення своєї поведінки, свого ставлення до оточуючої дійсності.

Таким чином, особливості культурної еволюції та її відмінність від біологічної полягають, по-перше, у способах передавання інформації — у наслідуванні (показі, прикладі), навчанні, оволодінні знаннями і навичками у процесі спілкування з допомогою мови та інших знакових систем. По-друге, в характері, змісті і оформленні, закріпленні інформації — нагромадженні знань, оформленні їх у науку: мистецтво, моральні норми, матеріальні об'єкти тощо. Знання стало найпершим і невичерпним джерелом засобів виживання людства. По-третє, в особливостях організації людської життєдіяльності, становленні соціальних взаємин, суспільства. Коли виник *Homo sapiens*, всі екологічні ніші на Землі були зайняті іншими біологічними видами. І тільки завдяки виникненню нової форми життєдіяльності – суспільства, людство змогло вижити, розселитися по всій планеті і стати домінуючим біологічним видом.

3. Генезис та етапи культурної еволюції

Для того, щоб краще зрозуміти сутність культурної еволюції як процесу формування поведінки людини, звернемось до її *генезису*.

У тваринному світі є також позагенетичний спосіб передавання досвіду від однієї особини до іншої. Наприклад, досліди з вищими

мавпами свідчать про те, що їх можна навчити використовувати знаряддя праці і навіть користуватись примітивною мовою глухонімих. Мавпа, яка знає мову глухонімих, може навчити її інших особин. Це дало підставу деяким авторам говорити про існування у тварин елементарної культури чи *пракультури*. Тварини мають елементарний засіб передавання досвіду, однак тут відсутні позагенетичні засоби, закріплення цього досвіду всередині виду чи популяції. У людини з виникненням виробничої діяльності з'явилися й інші, крім статевих клітин, матеріальні структури, в яких фіксувався і з якими, разом з тим, передався від покоління до покоління попередній досвід. Такими матеріальними структурами були виготовлені знаряддя. З початком фіксування у засобах виробничого досвіду кожне нове покоління, вступаючи у життя, одержало у своє розпорядження матеріалізований досвід попередніх поколінь, збагачувало його і передавало далі. Виникнення нового засобу фіксування і передавання досвіду мало своїм наслідком появу особливого матеріального процесу — еволюції знарядь. Врешті-решт розвиток знарядь праці приходив у суперечність з морфологічною будовою організму людини і починав вимагати приведення його у відповідність з потребами дальшого прогресу. І ця суперечність долалась з допомогою грегарно-індивідуального добору. Термін "*зреггарний*" запропонував Ю.І. Семенов. Греггарний — від слова "*зрег*" — згряя. Прикметник "стадний", на його думку, не зовсім милозвучний, а поняття "соціальний", "суспільний" на цьому етапі становлення людства поки що вживати рано, оскільки суспільство ще тільки сформувалось. Специфіка цього добору була в тому, що його спрямування визначалося не особливостями середовища, а особливостями процесу еволюції знарядь. У силу всього цього даний добір можна характеризувати як виробничий. Особливостями виробництва визначалося те, що добір був не індивідуальним, тобто та згряя передлюдей краще пристосувалась до середовища і виживала, яка мала досконаліші знаряддя праці. Виробничий грегарно-індивідуальний добір був особливою формою, якісно відмінною від форм природного добору. Під впливом виробничої діяльності змінювалась і сама організація передлюдей — від зграї (біологічної) до суспільства (соціальної). Виготовлення знарядь праці передбачає ускладнення центральної нервової системи, передусім головного мозку, здатність до тонших і точніших рухів, але аж ніяк не розвиток

м'язів. Взаємини, що існують у зраї на основі сили, з певного моменту зробили фактично неможливим розвиток виробничої діяльності. Треба було або відмовитись від удосконалення знарядь праці, а отже, від адаптації до оточуючого середовища (що означало б припинення еволюції виду і його деградацію), чи обирати інший шлях — вийти за межі біологічної організації до соціальної, де провідними відносинами стають виробничі, які й визначають особливості поведінки людей, передусім рівний доступ до їжі. Поступово формуються комуналістичні відносини, тобто рівноправний доступ всіх членів колективу до існуючої власності: їжі, знарядь праці, одягу тощо, які зустрічаються у народів, що перебувають у першій фазі первісного суспільства.

Велику роль у нейтралізації біологічного індивідуалізму і формуванні суспільних відносин (спочатку як відносин рівноправ'я) відіграли *табу*. Табу становили собою норми поведінки, що виражались у забороні якоїсь дії. Ця норма начебто із зовні нав'язувалась суспільству якоюсь сторонньою силою, з якою не можна було не рахуватись. Так виражала себе громадська воля. Об'єднання, в яких табу порушувалося, зникало з неминучістю. Суспільні відносини остаточно утвердились, коли вимоги колективу до індивіда стали внутрішньою потребою кожного члена, причому сильнішою за його біологічні інстинкти. Це трапилося десь 40 — 35 тис. років тому. З цього часу культурна еволюція почала визначати розвиток людства, який пішов швидшими темпами, збільшилося число альтернативних форм поведінки людини у взаємовідносинах з навколишнім середовищем.

Відзначаючи особливості культурної еволюції, ми підкреслювали, що вона ґрунтується на збереженні знань, надбанні нових і передаванні їх наступним поколінням. Щоб зберегти і розвинути всю свою нову суспільну сутність, соціалізувати в належному напрямку кожного індивіда, людству треба було передати йому всю сукупність свого соціального життя — виробничі здібності, принципи взаємин (табу), а також духовний світ, що почав формуватися: думки, почуття, стани людей. У верхньому палеоліті (35 тис. років тому) виникла ситуація, за якої значна частина суспільної життєдіяльності не могла бути закодована, втілена і передана існуючими засобами. Які ж засоби мала в наявності культурна еволюція на вищезгаданій момент?

1. Передусім, як вже зазначалось, розвиток знарядь праці, передавання виробничого досвіду в процесі навчання молодших старшими.

2. Існувала мова як засіб спілкування, щоправда, вкрай примітивна, нерозвинена.

3. Певні моральні уявлення вже регулювали поведінку людей, визначали їх ставлення один до одного, до колективу, до осіб іншої статі, оточуючого світу. Цьому навчали з дитинства.

4. Міфологія через одухотворення природи намагалась дати зв'язану і загальну картину світу, хоча і в не усвідомленому, а швидше у змодельованому, "картинному", образному вигляді.

5. Передмагія служила засобом практичного впливу на світ і давала людині впевненість в успіхові передбачуваної справи, передавала досвід у різних сферах життєдіяльності.

4. Виникнення мистецтва як унікального механізму культурної еволюції.

Всі засоби, про які йшлося вище, зберігали наявні соціальні відносини і духовний світ людей. Духовний світ особистості, що ускладнювався, ніякою мірою не в силі був відобразити і зберегти жоден із названих засобів. Ці завдання могли бути розв'язані тільки з появою на світ мистецтва. Мистецтво здатне увібрати і передати всі можливі ситуації взаємодії людини і світу, всі ситуації взаємин людей, без будь-якого локального обмеження. Відображенню мистецтвом доступні як матеріальні, так і духовні сторони суспільного життя. Мистецтво цілісно відтворює дійсність: може у відбитому вигляді зберегти матеріальну сторону життя і ті людські стани, ті види людського реагування на дійсність, які з ними пов'язані. При художньому сприйнятті вся життєдіяльність, відображена в мистецтві, "оживає" навіть для людини, яка не має в особистому досвіді чогось подібного. Завдяки цьому індивід виявляється здатним воскресати, а отже, зберігати і передавати досвід, думки, почуття громади. Мистецтво є найдоступнішою формою засвоєння знань, оскільки воно сприймається в конкретній формі справжньої життєдіяльності.

Культурна еволюція з виникненням мистецтва — цього універсального механізму збереження і передавання соціальної інформації від покоління до покоління — набула незворотного і прискореного характеру. Ми розглядаємо проблему походження

мистецтва в межах культурної еволюції людства і не ставимо завдання аналізувати різні її концепції, виходячи з його природи.

Мистецтво — це самосвідомість культури. Універсальність мистецтва як засобу збереження життєдіяльності з віками не тільки не втратилась, а навпаки, зросла, тому що в ньому з'явилися нові види і жанри.

Які ж основні етапи культурної еволюції людства? Загальноприйнятим у культурології є поділ людської історії на три великих етапи: дикість, варварство, цивілізацію, запропоновані ще в кінці XVIII ст. шотландським філософом А. Фергюсоном. У XIX ст. американський етнограф Л. Морган, а потім Ф. Енгельс пов'язували виділення кожної з цих епох з певним рівнем матеріальної культури, з конкретними формами розвитку господарства. Епосі дикості відповідають такі господарства, що "привласнюють" (збирання, полювання і рибальство), епосі варварства — ті, що виробляють (раннє землеробство і скотарство), епосі цивілізації — розвинена аграрна культура, промислова і науково-технічна культура.

Таким чином, ми бачимо, що основним критерієм етапів культурної еволюції є розвиток виробничих сил і поява нових ідей, які врешті-решт визначають і своєрідність культурно-історичних епох. З культурною еволюцією — еволюцією людського духу — ідеальні фактори в свою чергу істотно впливають на матеріальну культуру суспільства.

Література

1. Гриценко В.С. Людина і культура: Навч. посіб./ В.С. Гриценко. — К.: Либідь, 2000. — 368 с.
2. Історія світової культури: Навч. посібник / Під ред. Л.Т. Левчук. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 250 с.
3. Культурологія / [Гриценко Т. Б., Мельничук Т. Ф., Сироватський С. А. та ін.] / За ред. Т. Б. Гриценко. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 392 с.
4. Культурологія. XX век : Словарь / Ред. А.Я. Левит. — Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. — 640 с.
5. Лавджой О.К. Эволюция выпрямленного способа передвижения у человека/ О.К. Лавджой // В мире науки. Scientific American. - № 1. - 1989. - С. 45-56.

6. Риккерт Генрих. Науки о природе и науки о культуре (Пер. с нем. А. П. Полякова, М. М. Беляева) / Г. Риккерт. – М.:Республика, 1998. – 413 с.
7. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. Монография/ Ю.И. Семенов. – М.: «Мысль», 1989. – 318 с.
8. Теоретическая культурология/ [А.В. Ахутин, В.П. Визгин и др.] / Под ред. А.Ю. Шеманов. — М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005.— 624 с.
9. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества (Пер. с англ. И. И. Мюрберга) / А. Фергюсон. – М.: РОССПЕН, 2000. – 391 с.
10. Филиппев Ю.А. Искусство в системе человеческих ценностей/ Ю.А.Филиппев. – М.:Наследие, 1996.- 287 с.
11. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь/А.Л. Чижевский. – М.: Мысль, 1976. – 367 с.

ЛЕКЦІЯ 3. СПВІДНОШЕННЯ КУЛЬТУРИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ

План

1. Підходи до визначення поняття "цивілізація".
2. Типологія цивілізацій.

Словник

Концепція, культура, локальна цивілізація, люмпен-полетаріат, соціологія, типологія, технізація, цивілізація, циклічність

Культура виступає насамперед духовним виміром цивілізації, її духом, основою та фундаментом людської історії. Під цивілізацією ж розуміється певний етап культурної еволюції людства, що являє собою якісну межу на еволюційному шляху. На сьогодні одні вчені розцінюють зустріч культури із сучасною цивілізацією як кризу культури, навіть як її катастрофу, інші вбачають у цьому народження нової культури і відповідно нового етапу цивілізації. Так, розбіжність, що виявилася між культурою і цивілізацією в ХХ ст., помітив російський філософ М. Бердяєв (1874-1948). Стурбований нестримною технізацією людського життя, вчений вважав, що питання техніки - це питання про долю людства, оскільки культура втрачає свою "живу душу", своє природно-органічне начало. Культура

має сакральне, релігійне коріння, її досягнення несуть тавро божественності, оскільки культура виросла з культу. Техніка ж примітивна за своєю суттю. Вона народилася поза храмом, у боротьбі людини з природою. Техніка не має унікальної неповторності й самобутності, що притаманні культурі. Навпаки, це те, що повторюється, надаючи однакові послуги, сервіс, комфорт, зняття та зброю. Слова М. Бердяєва не втратили сенсу на межі тисячоліть. Тепер саме духовні цінності визначають долю людства та прогрес цивілізації.

1. Підходи до визначення поняття "цивілізація".

Цивілізація (від лат. *civilis* - громадянський, суспільний, державний) досить поширений термін, що часто використовується в побуті й науці. Зокрема в побуті він виступає синонімом культури (цивілізована особа - це особа культурна, освічена, ввічлива, вихована). Навпаки, в науці немає єдиної думки щодо визначення цього поняття.

Поняття "цивілізація" було відоме за античних часів як протиставлення античного суспільства варварському оточенню. У добу Просвітництва (XVIII ст.) поняття "цивілізація", як правило, використовували для характеристики суспільства, заснованого на розумі, справедливості, освіті. *За твердженням французького історика Л. Февра, до наукового обігу термін "цивілізація" вперше ввів барон П.-А. Гольбах (1766). Відтоді він набув поширення і визнання.*

З плином часу в поняття "цивілізація" почав вкладатися новий зміст. Так, у XIX ст. термін "цивілізація" вже використовувався для характеристики певної стадії соціокультурного розвитку людства, а саме для позначення "дикунства-варварства" та "цивілізації". Історичний етап, що прийшов на зміну первісному суспільству, Л. Морган і Ф. Енгельс назвали цивілізацією. Майже до XX ст. поняття "культура" і "цивілізація" вживалися як синоніми. Дійсно, між культурою і цивілізацією є багато спільного. Вони нерозривно пов'язані між собою, взаємно переплітаються і взаємно пов'язуються. Одними з перших на це звернули увагу німецькі романтики, які відзначали, що культура "переростає" в цивілізацію, а цивілізація переходить у культуру. Тому цілком зрозуміло, що в повсякденному житті важко розрізнити ці поняття. Цивілізованість з необхідністю припускає наявність певного рівня культури, що, в свою чергу,

містить у собі цивілізованість. Деякі вчені нібито розчиняють культуру в цивілізації, інші ж роблять зворотнє, додаючи останній досить широкого значення.

Першим різницю між цими поняттями побачив І. Кант. Він визначив культуру як те, що слугує духовному розвитку людства і за своєю суттю є гуманістичним. І. Кант розрізняв поняття "культура виховання" та "культура вміння" їм він протиставляв суто зовнішній "технічний" тип культури, який назвав цивілізацією. Тобто, якщо слідувати за І. Кантом, то культура сприяє самореалізації особистості, а цивілізація створює умови для вільного духовного розвитку людини. Передбачення І. Канта цілком справдилось у ХХ ст. Бурхливий розвиток техніки призвів до уповільненого розвитку культури. Цивілізація, позбавлена духовної суті, породжує небезпеку самознищення всього живого. Німецький соціолог О. Шпенглер у книзі "Сутінки Європи" показав розбіжності і несумісності між культурою і цивілізацією. Книга Шпенглера мала величезний успіх, хоч сама концепція філософа була піддана різкій критиці. Цивілізацію О. Шпенглер вважав ознакою смерті культури, оскільки вона спирається на стереотипи, шаблони, масове копіювання, а не на творення нового, незнаного. Цивілізація є вершиною культури і одночасно фазою занепаду та розпаду культурно-історичного типу. Культура, на думку О. Шпенглера, як живий і зростаючий організм дає простір для розвитку мистецтв, літератури, творчого розквіту неповторної особистості й індивідуальності. У цивілізації ж немає місця для художньої творчості, у ній панує техніка і бездушний інтелект, вона нівелює людей, перетворюючи їх у безликих істот.

Концепція циклічного культурно-цивілізаційного розвитку А. Тойнбі характеризується тяжінням до емпіризму в поясненні механізму функціонування всіх людських культур. Історичний процес, на його думку, це - коловорот "локальних цивілізацій", заміна однієї цивілізації іншою. "Локальна цивілізація" - це стійка єдність людей, яка виникає в певному регіоні й базується на певних архетипах і спільних духовних цінностях та традиціях. Як наслідок всесвітня історія набуває вигляду мозаїчного панно, складеного багатолінійним розвитком суверенних культур, які розташовані паралельно в часі і співіснують поруч. Рушійною силою цивілізацій, за А. Тойнбі, є не лише Провидіння, Доля, "генетичний код", а й людський фактор - творча еліта, яка відповідає на виклик природного і соціального

середовища і веде за собою пасивну масу. Коли творча маса вироджується, то вона прагне ствердити свою владу насильством. Тоді на арену виходить "внутрішній пролетаріат", - пише А. Тойнбі, - спільнота, яка нездатна ні до праці, ні до захисту батьківщини, але завжди готова до протесту з будь-якого приводу (К. Маркс назвав таку спільноту "люмпен-пролетаріатом"). По-сусідству з'являється "зовнішній пролетаріат" - це народи, які з певних причин не змогли піднятися до рівня цивілізованості. Відокремлення "внутрішнього пролетаріату" від правлячої еліти штовхає його до пошуку союзу з варварами ("зовнішнім пролетаріатом"). Встановлення такого союзу призводить до руйнування і в кінцевому підсумку до - загибелі локальної цивілізації. Прогрес людства А. Тойнбі вбачав у духовній досконалості і сходженні до єдиної синкретичної релігії. На відміну від О. Шпенглера, який цілісно розглядав російську культуру, включаючи в неї й інші східнослов'янські культури, в тому числі і українську, А. Тойнбі відводив українському й білоруському культурно-історичному типам місце посередника між західно- і східнохристиянською локальними цивілізаціями. А. Тойнбі довів, що при всій відмінності і несхожості культур різних народів усі вони належать до єдиної цивілізації і в своєму розвитку рано чи пізно проходять ідентичні етапи, для яких характерні однакові риси, а якщо й мають свої особливості, суть їх - єдина. Роблячи акцент на духовному аспекті "локальних цивілізацій", вчений вважав релігію головним і визначальним її елементом. Усі цивілізації являють собою гілки одного "древа" - світової релігії.

Польсько-американський дослідник О. Галецький у своїх працях виділив у Європі декілька спільнот. Зокрема, до *Середньосхідної Європи як культурно-історичного регіону з його функціями та особливостями він включив Польщу, Чехію, Україну, Білорусь та країни Балтії, відмежовуючи їх від євразійського регіону, де відчутний це досить великий вміст азійських елементів.* Цим він порушив досить поширену схему Схід - Захід, що склалася під впливом Шпенглерової концепції цивілізаційного розвитку. О. Галецький, так само як і А. Тойнбі, виокремив Україну з російського культурного простору, розглядаючи її як складову європейської цивілізації.

Концепції цивілізаційного розвитку дають підстави виділити такі основні підходи до визначення поняття "цивілізація": 1) цивілізація

використовується в значенні певного рівня розвитку людського суспільства (Л. Морган, Ф. Енгельс); 2) під цивілізацією розуміється певний культурно-історичний цикл у розвитку народів. У даному випадку цивілізація є синонімом культури (А. Тойнбі, М. Данилевський); 3) цивілізація позначає вищий ступінь розвитку культури, що пройшла свій апогей і стала на шлях занепаду. Такий підхід різко протиставляє цивілізацію і культуру (О. Шпенглер). Погляди О. Шпенглера і А. Тойнбі на співвідношення культури і цивілізації поділяли М. Вебер, П. Сорокін, М. Бердяєв, більшість релігійних філософів-культурологів, протиставляючи культуру поняттю "цивілізація".

Якщо цивілізація заснована на розумі і поклонінні техніці та машині, то культура оперує до духовності й людського духу. Вона виступає потужним інтеграційним чинником. Людське життя внаслідок несумісності характеру культури і суті цивілізації постає суперечливим. Суспільний занепад народів завжди починається з того, що люди все більше й частіше повторюють відомі здобутки культури і все менше створюють нові культурні цінності. Більше того, людина може споживати різні копії культурних цінностей і таким чином бути цивілізованою, але залишатись при цьому некультурною, рабом чужих ідей, знань, цінностей.

2. Типологія цивілізацій.

Існування різних підходів до визначення поняття "цивілізація" зумовлене різним змістом, що вкладається в його тлумачення. Відповідно до змістовного наповнення сутності цивілізацій та критеріїв її оцінки, визначається тип цивілізації. У житті дуже часто трапляється термін "тип": типова задача, тип передачі руху, типова ситуація, типова помилка, тип характеру, тип особистості тощо. Отже, тип - це те, що об'єднує за спільністю ознак в одну групу. У культурології ряд культурно-історичних об'єктів, пов'язаних спільністю рис, елементів, закономірностями розвитку, також можна типологізувати, поєднуючи у певні типи. Зокрема, в 1958 році в Чикаго відбулася широка дискусія, що мала на меті визначити спільні риси та ознаки цивілізації. При всьому розмаїтті існуючих точок зору на цивілізацію, вчені були однакові щодо таких її найважливіших характеристик: 1) утворення держави; 2) виникнення писемності; 3) відділення землеробства від ремесел; 4) розширення суспільства на класи; 5) поява міст. При цьому наявність перших двох ознак

практично всі визнають обов'язковою, а необхідність інших нерідко ставиться під сумнів. Якщо навіть узяти до уваги перші три ознаки, то вони вже характеризують цивілізацію як соціокультурний та економічний комплекс. Поява писемності вказує на можливість фіксувати інформацію, а не зберігати її в пам'яті, та характеризує відокремлення розумової праці від фізичної, що дало змогу зосередити зусилля окремих груп людей на розвитку мистецтва і різних форм позитивного знання. Міста являли собою осередки, навколо яких панували первісні форми суспільного життя кочових племен. Вони виконували специфічні суспільні функції: були центрами сільськогосподарського виробництва, ремесел, торгівлі, ідеології, ідеологічним форпостом. Саме в епоху перших цивілізацій систематизована й централізована ідеологічна сфера стала справді величезною силою духовного впливу на маси, сформувавши геоцентричний тип суспільної свідомості. Це підтверджують і пам'ятки монументальної архітектури (величезні палаци, піраміди, зікурати), що свідчать про потужний виробничий потенціал суспільства, яке їх створило.

Принциповою позицією вчених радянського періоду було виділення формаційних типів цивілізацій: давньосхідних деспотій, рабовласницького, феодального, буржуазного суспільств. Такий підхід відрізнявся від поглядів багатьох західних учених, які в основному спираються на концепцію А. Тойнбі, що пояснювала одночасно хід розвитку всіх людських культур, застосовуючи поняття "цивілізація" до особливостей розвитку народів і культур різних регіонів і країн. В осмисленні цивілізації і формаційний, і локальний підходи мають як сильні, так і слабкі сторони. Перевагою формаційного підходу є висновок про те, що кожний етап цивілізації має свої культурно-історичні епохи. Однак при цьому не враховувалося, що протягом однієї формації може змінюватися духовна атмосфера в суспільстві та існувати декілька культурно-історичних епох. Наприклад, у рамках первісного суспільства існувало два типи культури: 1) культура збиральництва і мисливства; 2) культура раннього землеробства і скотарства. У рамках феодальної цивілізації виділяють періоди раннього християнства, готики, ренесансу, барокко і рококо. Локальний підхід, навпаки, не враховує цілісний характер розвитку окремих культур у конкретно-історичний період.

При семіотичному підході за критерій виділення культурно-історичних епох береться розвиток мови, через яку засобами своєї системи знаків моделюється та відображається дійсність. Існують мови з переважно динамічним (дієслівним) зображенням дійсності, але є й мови з переважанням статистичного (іменного) визначення понять. Мовні й навіть алфавітні відмінності накладають значний відбиток на культуру народів у цілому. Такий підхід для лінгвістики досить правомірний.

За основу типології цивілізацій можна брати риси соціально-економічної еволюції: 1) *аграрно-традиційний етап розвитку, притаманний рабовласницькому і феодальному суспільствам*; 2) *індустріальний етап еволюції пов'язаний з капіталізмом. У сучасній літературі активно розробляється ідея, відповідно до якої приблизно з кінця 50-х років ХХ ст. бере початок третя стадія цивілізації - постіндустріальна. Вона спричинена науково-технічною революцією і високими технологіями, яким відповідає постіндустріальне, інформаційне суспільство.*

За типом господарської діяльності можна виділити приморські та континентальні цивілізації (європейська); за типом природно-географічного середовища - закриті та відкриті цивілізації, інтравертні та екстравертні. Деякі вчені пропонують розділити всі цивілізації на два типи: одна з них - техногенна, що характерна для Західної Європи, а друга - психогенна, або традиційна, притаманна східним країнам, наприклад індійська цивілізація минулого. Іноді до цивілізації відносять матеріальну культуру, а під власне культурою розуміють лише духовну культуру.

Існують і інші типології. Так, залежно від масштабу розгляду цивілізація може бути глобальною, тобто світовою, національною (французька, англійська), регіональною (північноафриканська). Інакше дивляться на типологію цивілізацій учені-сходознавці, які вважають, що споконвічно цивілізація розпалася на два "древа" - Захід і Схід. Ці цивілізації мають свої неповторні шляхи розвитку, з яких "природним" і "нормальним" визнається східний, а західний розглядається як мутація, відхилення. Західна і східна цивілізація відрізняються розумінням сутності людини, природи, влади, особистості та загальнокультурних універсалій. Проте як би не відрізнялись підходи до цивілізацій, вони існують паралельно в часі і разом становлять цілісність сучасного світу.

Цивілізація перебуває в постійному розвитку, її рівень залежить від розвитку техніки, наукового потенціалу, релігії, моралі, рівня добробуту населення, його самосвідомості, сталості духовних цінностей. Тому цивілізація може бути показником зрілості суспільства, або ж суспільство, яке здатне забезпечити людям нормальний розвиток та існування, і є цивілізацією.

Таким чином, культура виступає як сукупність духовних можливостей суспільства, а цивілізація - як сукупність умов, необхідних для реалізації цих можливостей. Якщо культура визначає зміст і мету суспільного та особистісного буття, то цивілізація забезпечує форми та технічні засоби їх втілення.

Цивілізація - явище об'єктивне, як і об'єктивним є те, що людство застосовує її плоди як засіб створення штучних культурних витворів для задоволення власних матеріальних потреб. Бездуховна цивілізація - жахлива річ, проте й культура, позбавлена своєї фізичної оболонки (цивілізації), - річ неможлива. Людство вже не повернеться до свого первісного природного стану, воно повинно творчо й критично поставитися до набутого попередніми епохами досвіду для свого подальшого розвитку.

Сучасна цивілізація специфічна. Формування масового споживача культури проявляється в стандартизації його життя, у його однобічності. Цивілізоване життя одномірне, шаблонне, орієнтоване не на творчість, а на споживання типових стандартів: нових шаблонних думок, будівель, одягу та зразків для наслідування. Нерідко цивілізована маса чинить опір культурі, тобто творчості, саме тому, що остання ламає певні шаблони буття. На відміну від органічності культури цивілізація має демократичний характер. Її характерною рисою є механістичність. Цивілізація - це сфера переосмислення та повторення вже створеного раніше.

Література

1. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства/ Н.А. Бердяев. – В 2 т. – М.: Искусство: ИЧП “Лига”, 1994. – Т. 1. – 541с.; Т. 2. – 508 с.
2. Вербець В. В. Соціологія: теоретичні та методичні аспекти: Навч.-метод. посіб. / В. В. Вербець. — Рівне : РДГУ, 2005. — 202 с.

3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культуры и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому/ Н.Я. Данилевский. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2003. – 639 с.
4. Культурологія: Навчальний посібник / Б. О. Парахонський, О. І. Погорілий, О. М. Йосипенко та ін. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 316 с.
5. Культурологія: Навч.-метод. посіб. для студ. усіх спец. / В. А. Сіверс, С. Д. Дичковський, Т. М. Никоненко та ін. – К.: Національний авіаційний університет, 2005. – 208 с.
6. Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник / За ред. І.І. Тюрменко, Л. Д. Горбула. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
7. Тайлор Едвард Бернетт. Первобытная культура (пер. с англ. Д. Коропчевского) / Е.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії: Скорочена версія томів I–VI. Д.Ч. Сомервелла (пер. з англ. В. Шовкун) /А.Д. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – Т. I. – 614 с. ; Т. 2. – 401 с.
9. Уайт Лесли. Избранное: Наука о культуре/ Лесли Уайт. – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 960 с.
10. Шевнюк О.Л. Культурологія: Навч. Посібник/ О.Л. Шевнюк. – 3 вид. – К.: Знання-Прес, 2007. – 353 с.

ЛЕКЦІЯ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

1. Середньовіччя як історична і культурна доба.
2. Особливості світогляду. Освіта та література.
3. Мистецтво середньовічної Європи.

Словник

Абатство, аскетизм, бюргерство, ваганти, вітраж, готика, католицтво, куртуазність, лицарство, романський стиль, «темні віки», університет, християнство, хроніки

Культура західноєвропейського середньовіччя охоплює майже тисячоліття - від падіння Римської імперії до Нового часу від V до XV ст. Перехід від античності до середніх віків пов'язаний з кризою Римської імперії, порушенням рівноваги між Римом та варварськими (від грецької *barbaroi* – чужоземний) племенами, що жили за річками Рейн та Дунай. На початку V ст. імперія прийшла до свого занепаду, що дозволило варварам вдертися на її територію.

Падіння Римської імперії під тиском германців та інших племен, призвело до занепаду миської античної культури. Були зруйновані міста, знищені пам'ятники античного мистецтва та бібліотеки, розірвані традиційні торговельні й політичні зв'язки. З панівної нації римляни перетворилися на підлеглих, але водночас можливості розвитку отримали колишні римські провінції, де зароджувалися нації, активізувалося їхнє суспільне та культурне життя, формувалась література на національних мовах, у певному розумінні закладався фундамент сучасної цивілізації.

1. Середньовіччя як історична і культурна доба.

Географічні межі середньовічного світу – Західна і Центральна Європа.

Термін “середні віки” виник в Італії у XV-XVI ст. серед вчених-гуманістів. На сьогодні під середньовічною культурою наука розуміє культуру доби феодалізму країн Західної Європи і поділяє її на раннє Середньовіччя, або «темні віки» (V – XI ст.), високе Середньовіччя (XII – XIV ст.), або зріле, та пізнє - (XIV – XV ст.). У своєму розвитку культура середніх віків відчула впливи прямо протилежних тенденцій: в ранній період до VIII століття переважало централізаторське спрямування, пізніше набула сили тенденція до уособлення, роздрібненості, урізноманітнення культур, а на завершальній стадії Середньовіччя починається боротьба феодальних кланів поміж собою і з королівською владою.

Феодальні відносини склалися в Західній Європі впродовж V-XI ст. Утворення ранньофеодальної Франкської держави (виникла у V ст. на частині території колишньої Західної Римської імперії), пов'язане із завоюванням Галії королем франків Хлодвігом I (бл. 466 — 511 рр.). Франкська держава внаслідок завоювань Карла Великого (742 — 814 рр.) об'єднала майже всю Західну та частину Центральної Європи. Карл Великий став імператором, його коронував у Римі 800 р. Папа Лев III. Імперія проіснувала недовго: згідно з угодою 843 р.,

укладеною у м. Вердені онуками Карла Великого, вона була розділена на три частини: Францію (назва з'явилася у X ст.), Німеччину й Італію, що поклало початок існуванню цих країн.

Становлення феодальних відносин у країнах Західної Європи відбувалося нерівномірно: у Франції та Італії — впродовж IX—XI ст., Німеччині та Скандинавських країнах — до середини XI ст. Норманські завоювання Англії 1066 р. активізували процеси феодалізації у цій країні. До кінця XI ст. у Західній Європі завершився поділ суспільства на землевласників-феодалів (сеньйорів) та феодально залежних селян (сервів). Феодальні відносини характеризує поєднання верховної влади, у тому числі політичної, із землеволодінням, певна умовність земельної власності, васальна ієрархія тощо.

На культуру середньовіччя впливали процеси як об'єднання, так і уособлення різних частин Заходу, в ній відбулися, з одного боку, цілком щире бажання об'єднатись в християнській вірі, з іншого – не менш пристрасний потяг до національної самостійності. Злидарство й голод, хвороби й війни були для культури цього періоду такими ж визначальними факторами як релігійність і благочестя. Сучасні дослідники Середньовіччя особливо визначають риси подвійності тогочасного життя майже у всіх сферах. Засвоєння християнства (космополітичної риси) відбувалося паралельно із збереженням місцевих (варварських) традицій. Збереглися образи людей-тварин, людей-рослин (русалок, мавок), еталонами виміру природних об'єктів прислуговували органи людського тіла – лікоть, п'ядь, палець. Ставлення до простору й часу теж набувало рис подвійності: язичники вважали простір людиномірним (права сторона краща, ніж ліва), а християнство вводить хрестоподібний простір. Гріхом були оголошені стародавні скотарські та землеробські магичні прийоми підвищення родючості (дії з розписаними знаками яйцями). Були складені спеціальні книги гріхів, або покайні книги (пенітенціалії), де найстрашнішими гріхами проголошувалися ті звичаї, якими люди жили століттями. Отже, важливим чинником розвитку середньовічної культури стала релігія та її суспільний інститут — церква.

2. Особливості світогляду. Освіта та література.

Християнство стало ідеологічним підґрунтям всієї середньовічної культури. Деякі римські імператори мали надію відновити велич імперії під зверхністю нового бога – Христа. 30 квітня 311 року

імператор Галерій офіційно визнав християн, і хоч не раз ще зазнавали вони переслідувань, християнська доктрина стала основним елементом світогляду середньовічної Європи. У феодальній Західній Європі християнство одночасно виступає філософсько-ідеологічною основою нового суспільного ладу, його політичною доктриною, системою права і моральним вченням. Під впливом християнства відбувається колонізація римо-католицької церкви, що оформилася як суспільний інститут у 1054 р. після розмежування християнських церков на західну - *римо-католицьку* та східну - *православну*. У своєму історичному розвитку, від ранніх общин до ідеології католицизму на Заході, християнство наслідує різні філософські та релігійні традиції, успадковані від попередніх культур. Тому слід зрозуміти різницю між християнською релігією, як феноменом духовним, і християнською церквою, як феноменом соціальним.

Церква в середні віки була найсильнішою соціальною організацією, яка визначала вигідну їй культурну політику. *Біблія* – головна книга християнства – стала визначним фактором усього життя християнського суспільства. Неграмотність була майже суцільною, тому менталітет Середньовіччя формувався під впливом проповідей, головним змістом яких було порівняння світу людського і світу Христа, на користь останнього. Як стверджують сучасні дослідники, думки про Бога займали людей більше ніж думки про власний добробут.

Світ в уявленні середньовічної людини - це піраміда, на вершині якої - Бог, потім - апостоли, нижче - архангели, ангели. На якомусь рівні в цю піраміду включаються люди, знову ж таки у вигляді піраміди:

Папа - кардинал - клірики - звичайні миряни. Потім - тварини - рослини - земля. Це порядок зворотний відносно порядку створення світу, описаного в Старому Заповіті.

Піраміда продовжується й під землею, але зі знаком "мінус": на вершині потойбічного світу - Сатана.

Ще одна обставина, яка великою мірою вплинула на формування середньовічної культури, "велике переселення" варварських народів, які в результаті контактів з різними цивілізаціями, збагатили свої ремесла, мистецтво, звичаї. Чимало з них прийняли християнство. В результаті змінилася не лише політична і демографічна карта Європи,

а й мовна. Латина як єдина мова спілкування зникає, а її місце посідають латинізовані варіанти варварських мов.

В період раннього Середньовіччя (V-X ст.) офіційною ідеологією католицизму став *аскетизм* (обмеження або стримання чуттєвих бажань, добровільне перенесення фізичного болю, самотності з метою досягнення свободи від потреб, зосередженість духу), а гаслом усього господарського життя можна вважати – «не більше необхідного». Очікуючи кінця світу до 1000 року, всі віруючі боролися з плоттю: постилися, молилися, дехто ставав паломниками, пустельниками, стовпниками, носили *вериги* – залізні чи мідні кайдани, кільця, ланцюги.

Одним із перших теоретиків середньовіччя був Августин Аврелій (354-430 рр.), християнський теолог. Він пройшов глибоку ідейну еволюцію - від захоплення маніхейством та скептицизмом до визнання християнства та проповідування аскетизму. Досягненням Августина як теоретика стало зосередження на проблемах динаміки людської особистості та динаміки загальнолюдської історії. Їм присвячено праці “Сповідь” (13 книг) і “Про град Божий” (22 книги).

У формі етимологічного тлумачення значення та походження слів була написана у VI ст. Ісидором Севільським (560 - 636 рр.) перша енциклопедія середньовіччя “Етимологія” - збірка знань того часу з граматики, історії, географії, космології та теології. У ній були дуже широко використані праці греко-римських авторів, але пристосовані до християнської доктрини. Цей твір став головним джерелом освіти у ранньому середньовіччі .

Система церковної освіти, що склалася до X ст. не задовольняла потреб часу, тому поступово в містах стали виникати школи більш високого рівня, де вивчали «сім вільних мистецтв» - комплекс дисциплін необхідних в повсякденному житті (спочатку «тривіум» - граматика, риторика, логіка, далі «квадривіум» - арифметика, геометрія, астрономія і музика). Вище за всі науки було богослов'я. Учні самі сплачували за навчання, і такі школи були матеріально незалежними від церкви. Саме вони ставали центрами нових ідей. Церква ставилась до них вороже.

Поступово починає розвиватися своєрідна спеціалізація шкільних центрів: у Болоньї - юридичні школи, у Салерно та Монпельє - медичні, у Лані - теологічні, у Шартрі - історико-літературознавчі. З часом більшість з них перетворилися на навчальні центри вищого

рівня - *університети* (від лат. Universitas – община, корпорація, спільність). Першим у Західній Європі було засновано Болонський університет в Італії у 1119 р. Упродовж XII – XV ст. цей навчальний заклад користувався великою популярністю. Число студентів у ньому сягало 10 тисяч (XIII ст.). Університет мав свій статут, визнаний міською владою, уряд, звід правил та суд. Згідно зі статутом здійснювалося виборне врядування, у якому широкі права належали студентам.

Університети в Оксфорді і Шартрі набувають загальноєвропейського визнання своїми природничо-науковими та гуманітарними студіями. Найтипівшим став Паризький університет (Сорбонна), заснований спеціальним указом Філіпа II Августа від 1200 р., який дарував цьому навчальному закладу особливий статус і цілу низку вольностей. Він об'єднував у своєму складі викладачів і *студентів* (від лат. Studere – старанно вчитися), а також тих, хто його обслуговував, навіть аптекарів та власників трактирів, де університетська братія проводила чимало часу. Головною в університеті була посада *ректора* (від лат. Rector – начальник цеху). У XIII столітті університети засновано в Саламанці, Падуї, Палермо, Тулузі, Кембриджі, та в інших містах. На початку XIV ст. ця хвиля докотилася до Центральної і Східної Європи, де було відкрито Краківський, Празький, Кельнський і Гейдельберзький університети. У XV ст. їх було вже понад шістдесят.

Перший свій злет після падіння Риму Середньовічна література пережила в епоху Каролінгського відродження (VIII – IX ст.). При дворі Карла Великого серед видатних діячів особливе місце належало англосаксу Алкуїну. Він був головним організатором придворної Академії і залишив по собі різножанрову літературну спадщину. Найцікавішими вважаються його поеми про монастирське життя, просякнуті впливами творчості Вергілія і християнською символікою. Ці традиції продовжує його учень Валахфрид Страбон. Він одним з перших вводить світські елементи в суто церковні жанри, об'єднує жанри класичної літератури з народними – казкою, легендою, епосом. Найкращим зразком його творчості вважається «Життя св. Мамми» - історія пастушка, який так натхненно проповідував Євангеліє, що його слухали навіть дикі тварини. Валахфрид став засновником сатири. Його перу належить «Видіння Веттіна», в якому він першим з

християнських авторів надає бісу, що з'явився за душею головного героя, риси священика.

З X століття латинська література перестає бути єдиною, все більшу силу набирає літературна традиція на національних мовах. Світська культура початку Високого Середньовіччя перш за все міська і лицарська, вона базується на французькій, італійській, німецькій. Поряд з високо вченою латиною набирає сили поезія близька по духу до міського життя. Її автори – ваганти (чи голіарди), ченці, що пішли з монастирів, студенти соборних шкіл і перших університетів, що не змогли влаштуватися по завершенню навчання й перебивалися на заробітках. Вони уславилися по всій Європі буйним норовом та нестриманими жартами, розробили власний кодекс поведінки і навіть утворили спеціальний орден бродячих поетів.

У середовищі середньовічного суспільства виникали і ордени лицарів-ченців. Протягом 1100 – 1300 років в Європі утворилося 12 лицарських духовних орденів. Найбільш впливовими і життєздатними виявилися три: тамплієри, госпітальєри і тевтонці. Лицарі склали три обітниць про бідність, добродесність і покору. Поступово виникла спеціальна система виховання лицарів, до якої входили так звані “сім лицарських чеснот”: їзда верхи, фехтування, володіння списом, плавання, полювання, гра в шахи, складання і співи віршів на честь дами серця. Високі етичні і естетичні цінності лицарського життєвого ідеалу прислугували “одухотворенню” жорстокої і часто кривавої дійсності.

Серед жанрів лицарської літератури існував і «лицарський роман» - поетичний твір про ідеали лицарської культури, наприклад, про пригоди лицарів Круглого столу короля Артура, пізніше творчо перероблені англійським письменником Томасом Мелорі. Кельтська легенда про кохання воїна Друстана і дружини короля Есселіт трансформувалась у прекрасну поетичну історію під назвою «Роман про Тристана та Ізольду». Видатні твори цього жанру належать перу французького поета Кретьєна де Труа та інш.

Лицарі брали активну участь у хрестових походах. Серед головних причин цих походів – матеріальна й демографічна. То була воєнно-економічна інтервенція, що приносила гроші, землю, владу. Крім цього, походи – форма міграції чималої частини населення Заходу (перш за все, бідного рицарства та зубожілого селянства). Ведучи війну “за гроб Господній”, середньовічна Європа вперше відчула себе

єдиним цілим і вперше здобула одну високу мету. Результатом хрестових походів стало й нове осмислення історії як війни за ідеал. Ця ідея надовго заволоділа свідомістю Європи.

3. Мистецтво середньовічної Європи.

Своїє довершеності “середньовічна картина світу” досягла в Х-ХІІ ст.

Саме в цей час формується загальноєвропейський художній стиль, якому французькі археологи дали назву “романського”. Виникнення романіки як відносно цілісної системи художньої творчості було своєрідним втіленням тогочасного світобачення в його більш-менш стійких явищах і формах. Характерною рисою романіки було пробудження інтересу до людської особистості.

Проте найповніше “романський образ світу”, як і середньовіччя в цілому, відобразила архітектура. Головними типами архітектурних споруд вважалися храм, монастирський ансамбль, феодальний замок. З ХІ століття у середньовічному суспільстві помітні зміни щодо «дня майбутнього». Головною ознакою поживлення життя стає активне будівництво по всій Європі : перебудовувалися старі споруди, зводили нові. Більшість єпископів особливою заслугою вважали прийняти храм чи монастир дерев'яним, а передати наступнику – кам'яним.

Романська архітектура – шедевр міцності, ґрунтовності, непохитності. Загальний вигляд перших храмів романської епохи виникає як підсумок складення простих, геометрично чітких і легко доступних для огляду об'ємів. Панівною архітектурною спорудою був базилікальний (втягнутий у плані) тип храму. Слід зазначити, що економічна, політична і культурна замкненість окремих регіонів, зумовлена феодальною роздробленістю, привела до виникнення значної кількості романських архітектурних шкіл. Проте їх відмінність не носила принципового характеру. Взірцями можуть слугувати знаменитий монастир у Клюні (Бургундія), церква св. Магдалени у Везелі, церкви Нотр-Дам ла Гранд у Пуат'є .

Виникнення укріпленого житла феодала зумовлювалося неспокойним життям цієї епохи, сповненим ворожості та прагненням до замкнутості. Масиви замкових стін і башт владно домінували над округою. Їх суворі й жорсткі виразності символізували як особисту незалежність феодала, так і феодальну експансію в цілому.

У тісному зв'язку з архітектурою в другій половині ХІ ст. починає відроджуватися монументальна пластика. Основним видом

скульптури стає *рельєф*. Він поєднував прагнення до дематеріалізації священного образу з декоративністю давньої варварської традиції (рельєфи собору Сен-Лазар в Отені (Бургундія)). Романське мистецтво – це мистецтво площини, тому рельєф і фреска близькі за композицією, об'єми фігур не пророблені, пропорції не зберігаються, але й мета була іншою - треба було показати взаємовідносини героїв сюжету. Тому Христос на фресці чи рельєфі вище і більше за апостолів. В тому ж співвідношенні зображувалися імператор і його піддані. Найважливіші фігури композиції неодмінно в центрі, а всі деталі досить умовно.

Що стосується живопису цієї доби, то він зберігся мало. Це мистецтво було тісно пов'язано з книжковою справою. Головними книгосховищами були монастирі, де в *скрипторіях* переписували давні тексти, твори Батьків Церкви, обрядові книги. Там же створювали і нечисленні твори світського характеру - *хроніки*, тексти законодавчих актів. Поступово ченці стали прикрашати заглавні літери (*ініціали*) рукописів, робити малюнки на полях, а пізніше і в тексті. З цього розвинулось мистецтво книжкової мініатюри, яке до XII ст. залишалось єдиним жанром живопису Західної Європи. До наших днів дійшов величезний килим із собору Байо (XI ст.), який зображував завоювання Англії норманами. Він вишитий вовняними нитками на смузі завдовжки 70 метрів. Цей килим можна вважати художньою енциклопедією XI ст.

В цілому *романське* мистецтво для християнського світу перший однаковий стиль, що проникає у всі без виключення жанри. Романська людина – це людина, яка зрозуміла свою культурну самобутність і з'ясувала своє місце в світі, що її оточує. Термін «романський стиль» видався надзвичайно вдалим, бо свідчив про коріння ранньосередньовічного європейського мистецтва безпосередньо пов'язане з мистецтвом пізнього Риму. «Тяжке мовчання» - так характеризував романську архітектуру великий французький скульптор Огюст Роден.

Наступне слово в культурному житті середньовічної Європи прозвучало у Франції у др. пол. XII ст. Звідси і первісна назва "*французька манера*", пізніше це називатиметься *готикою*. Готичними прийнято називати пам'ятники архітектури XII – XIV ст., у яких найповніше відобразились середньовічні настрої і менш за все помітний вплив грецького та римського мистецтва, але й з готами

вони не мають нічого спільного. У середині XV ст. в Італії з'явилися деякі твори, у яких античний стиль, відроджений Ф. Брунеллескі, протиставлявся «сучасному», занесеному до Італії за часи переселення народів, варварами, тобто готичному. Слово «готичний» у XV ст. було синонімом «варварський». Новий етап у культурному житті зумовлювався розвитком міст - центрів торгівлі та ремесла.

Пластика вросла в структуру будови храму та збагачувала його художній образ. Сотні, тисячі, іноді десятки тисяч статуй прикрашали храми усередині й особливо ззовні. Розквіт готики припадає на XIII – XIV ст. В цей час у Німеччині та Франції у великих містах починають зводити собори з використанням нових технологій та нових інженерних ідей. Геометрична вивіреність всіх пропорцій надавала спорудам певного ритму, тому визначення готики як «музики в камені» не просто красива метафора.

Велетенські вікна з яскравими вітражами, своєрідним видом живопису з допомогою кольорових розписаних пластин скла, замінили глухі стіни, витіснивши монументальний розпис. Фреска майже зовсім зникає. У конструкції та декорації готичного собору відбилися всі ідеї Високого Середньовіччя - чітка ієрархічність всіх елементів системи, динаміка образів, нове розуміння пластики.

У свою чергу під значним впливом вітражного мистецтва переживає свій розквіт книжкова мініатюра. Саме їй ми завдячуємо знанням дворянського, міського, монастирського побуту в усіх деталях.

Таким чином головними рисами середньовічної культури виступають:

релігійність - найважливіша риса духовної культури - опора свідомості середньовічної людини;

традиціоналізм, звернений у минуле: новації тлумачаться як вияв гордині (а це, за Біблією, - найголовніший смертний гріх людини). Це пояснює анонімність середньовічних творів, залежність творчої людини від традиції;

канонічність - опора на праці отців церкви і на канон у широкому значенні слова;

символізм, пов'язаний із можливістю різних тлумачень Біблії як світоглядної основи культури Середніх віків;

дидактизм, що обумовлює увагу до таких форм інтелектуальної діяльності, як дискусії, проповіді тощо. Ці риси пояснюють і

середньовічну ментальність - громадську свідомість, характер, принципи мислення, колективну психологію.

Літератур

1. Голованов С.О., Крижанівська В.В. Історія культури стародавнього світу, середніх віків та відродження: Лекції для вищих навчальних закладів / С.О. Голованов, В.В. Крижанівська. – К.: Акад. праці і соціальних відносин, 1997. - 148 с.
2. Ле Гофф Ж. Л. Цивілізація середньовікового Запада: [Пер. с фр.]Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А. Я. Гуревича/ Ж.Л. Ле Гофф. — М.: Прогресс-Академия, 1992.— 376 с.
3. Гайденко В.П., Смирнов Г.А. Западноевропейская наука в средние века/ В.П. Гайденко, Г.А. Смирнов. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
4. Городская культура : Средневековье и начало нового времени / под ред.: В. И. Рутенбург ; АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленинградское отд-ние . – Л. : Наука, 1986 . – 278 с.
5. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры/ А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1981. – 359 с.
6. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников/ А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1989. – 368 с.
7. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
8. Даркевич В.П. Народная культура средневековья: Светская праздничная жизнь в искусстве IX - XVI вв./ В.П. Даркевич. - М.: Наука, - 1988. – 343 с.
9. Добиаш – Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья / О.А. Добиаш – Рождественская. – М.: Наука, 1987. – 330 с.
10. Жизнеописания трубадуров/ Изд. подгот. М.Б.Мейлах.— М.: Наука, 1993. – 736 с.
11. Европа в средние века: экономика, политика, культура / отв. ред. З.В. Удальцова. – М.: Наука, 1972. – 445 с.
12. Иванов К.А. Многоликое средневековье/ К.А. Иванов. – М.: Алетей, 1996. - 432 с.
13. Карсавин Л.Н. Культура средних веков/ Л.Н. Карсавин. – К., 1995. – 178 с.
14. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій/ М.В. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2002. – 584 с.

15. Осовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали [Общ. ред. А. А. Гусейнова] / М. Осовская. — М.: Прогресс, 1987 — 528 с.
16. Тяжелов В.Н. Искусство средних веков / В.Н. Тяжелов. — М.: Искусство, 1993. — 257 с.

ЛЕКЦІЯ 5. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

План

1. Загальна характеристика та культурні особливості епохи Відродження.
2. Етапи розвитку Відродження.
3. Північний Ренесанс.

Словник

Абсолютизм, балет, балюстрада, гуманізм, геліоцентризм, монументальний живопис, пастораль, Ренесанс, титанізм, універсалізм

Виключна важливість Відродження в історії людської культури пояснюється тим, що в цю епоху були створені видатні твори літератури та образотворчого мистецтва. З'явилося багато яскравих, видатних, великих талантів – письменників, мислителів, живописців, скульпторів, архітекторів. Головним видом духовної діяльності стало мистецтво. Воно набуло для людей Відродження такого значення, як в середні віки релігія, а в Новий час – наука і техніка.

Це був час, коли спростовувалися засадничі твердження авторитетів, переглядалися попередні уявлення про світ, прокладалися шляхи для експериментального пізнання природи. Культура Відродження - це культура ранньобуржуазного суспільства. Цю культуру характеризує антифеодальна спрямованість. Її творці розуміли Відродження як розрив із системою середньовічних цінностей.

1. Загальна характеристика та культурні особливості епохи Відродження.

Відродження (по – франц. - *Ренесанс*) – найвизначніша перехідна епоха людської історії. Культура Відродження – це перехідний період

в історії країн Західної і Центральної Європи від Середньовіччя до культури Нового часу, заснований на відновленні античних цінностей. Хронологічні рамки цієї епохи в різних країнах різні. Для Італії – це XIV - XVI ст., а в інших країнах – XV – XVI ст. В цей час відбувається ряд змін в соціально-економічному і духовному житті Західної Європи. Королівська влада, спираючись на мешканців міст, зломилася феодального дворянства і створила великі, засновані за національними ознаками монархії, в яких почали розвиватися сучасні європейські нації і капіталістичні відносини. Були закладені основи для світової торгівлі і переходу ремесла в мануфактуру і пізніше в промисловість, зростала роль особистої ініціативи. Взірцем свободи та винахідливості для всієї Європи стали Флоренція, Генуя, Венеція та інші міста Італії, які завдяки розвитку ремісничого виробництва та зручному географічному розташуванню активно включилися у торгівлю між Європою та Сходом. Вільний устрій життя вільних міст дав можливість вільному злету вільної думки. Велику роль у зміні культури суспільства в епоху Відродження зіграли відкриті у великих містах університети – розвиток процесу розпочався ще в середні віки. Були засновані на території Італії університети в Падуї (1222) і Неаполі (1224). В XIV ст. в Італії відкриваються університети в Римі (1308), Флоренції (1321) і Мілані. В кінці XVI ст. в Італії було близько 20 університетів. Студенти і викладачі складали досить великий соціально-культурний прошарок у містах.

В епоху Ренесансу зроблено низку великих наукових відкриттів, пов'язаних з розвитком торгівлі, мореплавства, будівництва, військової справи. Одним з найяскравіших явищ епохи є геліоцентрична система польського астронома Миколи Коперніка та вчення про нескінченність світу Джордано Бруно. Цим було покладено початок звільненню природознавства від теології, спростовано птолемеєвську теорію, за якою Земля є, нібито, центром Всесвіту. Суттєвий внесок в нову астрономію вніс видатний німецький вчений Йоганн Кеплер. Він відкрив закони руху планет (Закони Кеплера).

Внаслідок морських подорожей Христофора Колумба, Васко да Гама, Фернана Магелана було відкрито американський континент, доведено, що Земля має форму кулі, встановлені основні контури морів, океанів та суші. Були закладені основи теоретичної хімії, збагатилися науковими досягненнями геологія, ботаніка, медицина.

Іспанський медик, Мігель Сервет дослідив мале коло кровообігу, передбачив існування кровоносних судин(капілярів). Були розроблені нові методи лікування хвороб, що виходили за межі християнських догматів у поясненні біологічної структури людини.

Матеріальна культура Відродження була збагачена бурхливим розвитком техніки, зокрема гірничої справи, металургії, суднобудування. У виробництво почали впроваджувати гідравлічні двигуни, токарні верстати, гірничні машини й механізми для піднімання вантажів, вентиляції рудників. Великий італійський вчений та інженер Леонардо да Вінчі сконструював перші літальні апарати, розробив проекти парашута, захисних та гідротехнічних споруд.

Обличчя нової епохи визначили винаходи в Європі друкарського верстата, компаса і артилерії. Винахідником друкарського верстата є німець Йоганн Гутенберг з міста Майнца. Близько 1445 р. він винайшов спосіб відливання шрифту і сконструював дерев'яний друкарський прес. Це поклато початок книгодрукуванню в Європі і сприяло поширенню і примноженню знань, гуманістичних ідей. У 1500 р. свої друкарні мали 236 міст Європи.

Винахід артилерії поклав край феодалній роздробленості. Артилерія руйнувала стіни колись неприступних лицарських замків. На уламках феодалних устоїв розвивалися монархії, міцні позиції завоював *абсолютизм*. Буржуазія вимагала теоретичного обґрунтування права на владу, спростування ідеології Середньовіччя. Тому Відродження - це період активного розвитку соціально-політичної думки. З'явилися ґрунтовні праці, на сторінках яких автори аргументували необхідність створення сильних національних монархій, утвердження абсолютизму.

2. Етапи розвитку Відродження.

Класичною країною культури Відродження вважається Італія. Розвиток художньої культури Відродження в Італії пройшов кілька етапів: започаткував його Проторенесанс (кінець XIII – кінець XIV ст. – треченто); Ранній Ренесанс (XV ст. - квантроченто); Високий Ренесанс (90-ті роки XV – 30-ті роки XVI ст. чинквеченто); Пізне Відродження (XVI ст.).

Раннє Відродження – триумфальний період в розвитку мистецтва. Необхідно відмітити, що середній рівень художніх творів епохи Відродження був виключно високим. Мистецтво йшло попереду

науки, філософії і поезії, виконуючи функцію універсального пізнання. Такі види мистецтва як живопис та скульптура набувають самостійності, відокремлюючись від архітектури, з якою раніше вони становили одне ціле. На перший план висувається яскраво виражена, вільна людська особистість, яка обов'язково мислиться фізично, тілесно і об'ємно.

Зачинателями мистецтва Раннього Відродження вважаються три майстри, які належали до флорентійської школи мистецтв. Це живописець Мазаччо, скульптор Донателло і архітектор Брунелескі. Великим реформатором живопису на початку XV ст. був Мазаччо (народ. 1401), який прожив усього 27 років. Він відійшов від готики, застосував світлотіньове моделювання і розробив перспективи. Відомі фрески – "Вигнання з раю" і "Подать". Мазаччо відійшов від декоративності, посилив увагу до образу людини, зробив перший крок до об'єднання фігур із пейзажем. Ним досягнута майже скульптурна міць фігур, доведено до кінця засвоєння тримірності простору.

"В пластичному мистецтві головне – вміти зобразити оголеного чоловіка чи оголену жінку" – так в повній згоді з античними ваятелями стверджував італійський майстер Високого Відродження Бенвенуто Челіні. Але таке вміння потребувало довгої підготовки, яка почалася в Італії дуже давно. У 1316 р. в Болоньї були прочитані лекції з анатомії людини, від яких, згідно церковного віровчення слід відвертатися з сорому. А ще більш раннім був наказ, який дозволив розтинати людські трупи.

Нові прояви в образотворчому мистецтві раніш за все відбилися в скульптурі. На початку XV ст. від багатих і впливових цехів та купецьких гільдій Флоренції почали надходити замовлення, які мали за мету прикрасити будівлі міста. Ці замовлення привертали увагу багатьох молодих художників, із середовища котрих висувається ряд видатних майстрів. Донателло (1386–1466) – великий флорентійський скульптор був чи не першим, хто почав займатися анатомуванням трупів. Першим створив статую, яку видно з усіх боків. Він повернув скульптурі те самостійне значення, яке вона мала в античному мистецтві. Він наділяє свої образи яскравою індивідуальністю, глибокою людяністю. Його святі і герої здаються нам реальними особистостями. Статуя святого Георгія – одна з вершин творчості Донателло. Глибоко індивідуальний образ пізніше знайшов втілення в багатьох творах італійського Відродження.

В епоху Відродження вся антична (грецька та римська) архітектурна спадщина ретельно вивчається. Знову знаходять застосування ордери, забуті за довгі віки середньовіччя. Але повернення майстрів Відродження до античної спадщини було певною мірою умовним. Епоха ставила нові вимоги, і практичне призначення нових споруд відрізнялося від античних. Характерною ознакою епохи Відродження є надання великого значення авторству будь-якого твору, в тому числі і архітектурному. Основоположником архітектурного стилю Раннього Відродження є Філіппо Брунелескі (1377–1446) – італійський архітектор, скульптор, вчений, один із творців теорії перспективи. Під його керівництвом був збудований купол флорентійського собору Санта Марія дель Фіоре, діаметр якого становить 42 м, який має суспільне та ідейно-художнє значення. Домінуючий над містом купол сприймався як величний світський пам'ятник, свідчення торжества людського розуму. Архітектор звів у Флоренції також будову дитячого притулку, церкву Сан-Лоренцо. Сто років потому Вазарі буде стверджувати, що великий флорентієць з'явився в світ, щоб "придати архітектурі нову форму". В епоху Раннього Відродження розквітла творчість Леона-Батіста Альберті (1404–1472) – італійського архітектора, письменника і музиканта. Він увів у композицію фасадів міських палаців основні елементи ордерної системи, запозиченої з античного мистецтва. Під його керівництвом у Флоренції був збудований палац Ручеллі, церква Сан-Франческо у Ріміні, Санта-Марія Новелла.

Безсумнівно перлиною часу був Сандро Боттічеллі (1445–1510), творчість якого була особливо поетичною, витонченою, аристократично вишуканою. Цей художник був близький до кола гуманістів і вчених. Боттічеллі сміливо вводив у свої твори античні сюжети, сприйняті через призму сучасної йому поезії. У картинах "Весна" та "Народження Венери" з великою поетичністю художник втілював свою мрію про ідеальний світ, в якому повинна жити людина, прекрасна і духовно і фізично. Боттічеллі був автором розписів на стінах Сікстинської капели, де через півстоліття залишив свої витвори і Мікеланджело.

Високе Відродження - час найвищого розквіту гуманістичної культури Італії. Якщо Ранній Ренесанс тривав майже століття, то Високий – усього років тридцять. Його закінчення пов'язують з 1530 роком, трагічним рубежем, коли італійські держави втратили свободу.

Вони стали здобиччю Габсбургської монархії. Тільки Папська область зберегла незалежність як резиденція "намісника бога" та Венеція, яка залишалася ще довго самостійною, хоча і перестала бути володаркою морів. Мистецтво Високого Ренесансу було уже не місцевим, а всесвітнім явищем. Чинквеченто - синтез, підсумок, зрілість, зосередженість на загальному і головному. Достатньо тільки трьох імен, щоб зрозуміти значення італійської культури Високого Ренесансу - Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело. У своїй творчості ці великі італійці втілюють образ епохи – Інтелект, Гармонію, Могутність.

Одним з найвидатніших людей в історії є Леонардо да Вінчі (1452–1519). У його особі дивовижним чином поєднувалося обдарування ученого і геніального художника. Він був живописцем, скульптором, архітектором, теоретиком мистецтва, письменником, музикантом, військовим інженером, винахідником. Бачити, розуміти, створювати – було триєдиною формулою буття Леонардо. Відкриття сучасної науки знову звертається до його інженерних і науково – фантастичних малюнків, до його зашифрованих записів.

В мистецтві Леонардо теж ставив досліди, робив спостереження, розрахунки, експериментував. Найвищим досягненням Леонардо да Вінчі є розпис стіни трапезної монастиря Санта – Марія делла Грація в Мілані на сюжет "Таємної вечері". У творчості Леонардо ця фреска стала вершиною, а в еволюції італійського живопису – одним із важливих етапів. Всі обличчя на картині освітлені, за виключенням обличчя Іуди. Його (зрадника) Леонардо посадив спиною до джерела світла і обличчя його темне. Для Леонардо головне в картині – через реакцію різних людей, характерів, темпераментів і індивідуальностей розкрити головні і вічні проблеми людства: любов, ненависть, відданість і зраду, благородство і підлість, що робить твір і сьогодні таким сучасним та хвилюючим. Доля "Таємної вечері" трагічна. Леонардо сам спричинив осипання стінопису, бо проводив експерименти з фарбами, змішуючи темперу з олією. В кінці XVIII ст. бонапартисти влаштували в трапезній конюшню, а потім тюрму. Під час другої світової війни у трапезну влучила бомба – і стіна лише чудом вціліла. У 50-х роках XX ст. розпис був фундаментально реставрований.

У портреті Мони Лізи виражений гуманістичний ідеал жінки. За допомогою уже вироблених і випробуваних раніше прийомів

художник зробив більше, ніж він робив, створив живе обличчя живої людини і так відтворив риси і вираз цього обличчя, щоб до кінця розкрити внутрішній світ людини. Леонардо так багато зробив цим портретом, що все наступне мистецтво портрета повинно завжди звертатись до "Джоконди" як до зразка недосяжного, але обов'язкового. Леонардо да Вінчі був генієм, який відкрив нові горизонти у мистецтві.

Видатним представником італійського Ренесансу був живописець і архітектор Рафаель Санті (1483–1520). Найбільш значний період творчості Рафаеля пов'язаний з Римом, який на початку XVI ст. став важливим центром мистецтва Італії. Рафаель був різноплановим художником, монументалістом, майстром портрету, майстром грандіозних композицій. Проте його знають, перш за все, як творця дивних мадонн. Рафаель виявив себе і як майстер монументального живопису. У 1509р. папа Юлій II запросив молодого художника до Риму для розпису особистих покоїв (станц) у Ватиканському палаці. У станці делла Сеньятура (кімнаті підписів, печаток, офіційних засідань) він створив чотири фрески – алегорії основних сфер духовної діяльності людини, філософії, поезії, богослов'я та юриспруденції ("Диспут", "Афінська школа", "Парнас", "Мудрість"). Найкращою є фреска "Афінська школа".

Після смерті Браманте Рафаель став головним архітектором собору св. Петра. Рафаель збагатив архітектуру тим, що будучи художником, запровадив суто декоративні, орнаментальні і живописні засоби. При житті супутником Рафаеля була не просто слава, а загальне поклоніння. Рафаель помер в день, коли йому виповнилося 37 років. Його поховали в Римі в одному з найкращих римських приміщень – Пантеоні, який став усипальницею великих людей Італії.

Життям Геркулеса, що складалося із низки подвигів, називають життя Мікеланджело Буанаротті (1474–1564) – геніального скульптора, архітектора, художника, поета. Із блискучої плеяди художників Високого Ренесансу Мікеланджело перевершив всіх насиченістю образів, передовими ідеями, громадянським пафосом, чутливістю до зміни суспільного настрою. Мікеланджело виділяє основу гуманістичного ідеалу – активність, дієвість людини, її спроможність до героїчного подвигу.

З усіх видів образотворчого мистецтва на першому плані у Мікеланджело була скульптура. Він в першу чергу вважав себе

скульптором. Мікеланджело говорив, що кожна брила містить у собі постать людини, треба тільки усунути з брили зайве, щоб звільнити звідти людину. Одна із визначних його робіт – статуя Давида (висота – 5,3м). Вона повинна була уособлювати свободу Флоренції – рідного міста Мікеланджело. Відкриття монумента в 1504 р. у Флоренції перетворилося у народне свято.

У 1508 р. Мікеланджело прийняв запрошення папи Юлія II розписати плафон Сікстинської капели Ватиканського палацу в Римі. Упродовж 4-х років без помічників він виконав увесь розпис, створивши колосальні фрески про створення світу, людське гріхопадіння, спокуту. Загальна площа розпису становить близько 600 кв. м., а кількість постатей досягає кілька сотень. Прославився Мікеланджело і як архітектор. За його проектом в 1534р. була побудована в Італії Лауренціана – перша публічна бібліотека в Західній Європі. В 1547р. він був призначений головним архітектором собору св. Петра. І хоча будівництво закінчено після смерті майстра, собор св. Петра несе на собі відблиск великого генія Мікеланджело.

На початку XVI ст. Венеція – велике, багате торговельне місто стало одним з найзначніших культурних центрів Європи. Тут друкували багато книг, розквітали музика, живопис, діяв гурток гуманістів. Близьким до цього гуртка був і перший венеціанський живописець – Джорджоне (1477–1510). Найбільше художній ідеал Джорджоне виявився у його останніх картинах: "Спляча Венера" та "Сільський концерт". "Спляча Венера" – один з найпоетичніших творів італійського мистецтва. Визначним главою венеціанської школи, одним з провідних майстрів європейського мистецтва був Тиціан (1476–1576). Багато художників, в тому числі іспанець Веласкес і фламандець Рубенс, вчилися на його творах. Як і Джорджоне, Тиціан звертався до літературних та міфологічних сюжетів, оспівував красу людини і оточуючу дійсність.

На цю добу Відродження припадає розквіт музичної творчості. Саме тоді, із виходом друкованих нот, з'явилися нотні видання, що дало змогу широкому й швидкому розповсюдженню музичних творів. Композитори і музичні теоретики Відродження – Й. Тинкорис, Дж. Царліно та ін., вивчали давньогрецькі музичні трактати. В цю епоху відродилася втрачена досконалість музики давніх греків; опера, що з'явилася в кінці XVI – на початку XVII ст., орієнтувалася на закони античної драми.

У XV ст. в Італії зародився балет (італ. "балла" – танцювати, "балетті" – танці). Перші балети склалися із малопов'язаних між собою "виходів" персонажів, найчастіше взятих із грецької міфології. До середини XVI ст. великого розвитку набув придворний театр, виникли жанри драматичної пасторалі, міфологічної і пасторальної опери.

3. Культури Північного Ренесансу.

Доба Відродження викликала велике піднесення мистецтва не тільки в Італії, а й у ряді інших країн, розташованих на північ від неї. Відродження за межами Італії умовно називають Північним Відродженням. Принципові зрушення у мистецтві, і насамперед у живописі, коли художники почали виявляти поглиблений інтерес до людини і навколишнього світу, намітилися тут пізніше – тільки у XV ст.. Боротьба за звільнення розуму від середньовічного світогляду відбувалася в інших країнах Європи повільно, бо надто стійкою була феодальна система. Думки й почуття людей перебували в міцних лабетах релігії. Художники, спираючись на традиції готичного мистецтва, довго не порушували старої системи відображення світу, а тільки відтворювали поодинокі життєві явища.

Значні зміни в мистецтві Північного Відродження зумовлені могутніми народними рухами та соціальними реформами кінця XV – XVI ст.. Близько 1500р. у мистецтві заальпійських країн остаточно перемогли нові тенденції. Вирішальним у творчості митців став гострий інтерес до індивідуального образу людини та всього її оточення. Розвиваються нові види мистецтва: станковий живопис і графіка. Найзначнішими осередками мистецтва Північного Відродження були Нідерланди, Німеччина та Франція.

У Північному Відродженні перепліталися раціоналізм та містика. Засновником і одним з найвідоміших представників німецького Відродження, "північним Леонардо да Вінчі" вважається німецький живописець і графік Альбрехт Дюрер (1471–1528). Сміливий новатор у мистецтві, людина, захоплена жадобою наукового пізнання світу, Дюрер, подібно до Леонардо, поєднував високий злет творчої думки з найуважнішим вивченням природи. Альбрехт Дюрер першим у Німеччині розпочав писати оголене тіло з природи, заклав основи німецького пейзажу, занадто витончено зображував людей, тварин, квіти тощо. Творчість Дюрера пов'язана зі створенням глибоко національних образів, сповнених сили, сумнівів, енергії, роздумів.

Найвище його досягнення – 16 гравюр на тему Апокаліпсиса ("Чотири вершники", "Битва архангела Михаїла з драконами").

Творчість А.Дюрера – уособлення німецької епохи Відродження. Його співвітчизники Лукас Кранах Старший, Ганс Гольбейн Молодший працювали у тих же світоглядних рамках, але забарвлювали свою творчість власною індивідуальністю. Для творчості Лукаса Кранах Старшого характерне розкриття самобутнього в людині, проникнення в її душу ("Відпочинок на шляху до Єгипту", "Марія з дитям", "Венера", гравюри "Розп'яття" та "Лицарські турніри"). У творах Ганса Гольбейна Молодшого, особливо портретного жанру, досить чітко видно втілення ідеї пошуку в людині її глибинних психологічних особливостей, а також відображена особлива любов художника до відтворення матеріальної краси навколишнього світу.

Своєрідним осередком художньої культури Північного Відродження були Нідерланди – одна з найбільших і передових країн Європи. Для художників – нідерландців не існувало панування досконалої людини – титана, у їх творчості людина виступала як невід'ємна частина Всесвіту. Для нідерландської культури властиве реалістичне бачення світу, утвердження як художньої цінності такої дійсності, якою вона була насправді, розуміння органічної єдності людини з навколишнім середовищем, вивчення можливостей, якими природа і життя наділили людину.

Основоположниками Відродження в Нідерландах вважаються брати Губерт та Ян ван Ейки, які створили Гентський вівтар (собор Св. Бавона в Генті). Він становить собою двоярусний складень, на якому зображені Христос, Марія, Іоан, Адам та Єва. Ван Ейки вдосконалили техніку малювання олією, що дало змогу повніше передати яскраву звучність барв.

Значне місце займає творчість нідерландського художника Пітера Брейгеля Старшого на прізвисько Мужичкий. Глибоко національна, демократична в своїй основі, сповнена філософських роздумів про Всесвіт, вона оспівувала естетичну цінність народного життя. Це було новим для європейської художньої культури. Найбільш відомі твори Пітера Брейгеля Старшого: "Падіння Ікара", "Дитячі ігри", "Вавилонська вежа", "Селянський танок", "Селянське весілля". З ім'ям Брейгеля пов'язуєть остаточне оформлення пейзажу, як самостійного жанру.

Найзагадковішим і незбагненим художником того часу є Ієронім Босх (1450–1516) (Нідерланди). Він був дуже популярним художником свого часу. Його картина "Сім смертних гріхів" висіла в спальні іспанського короля Філіпа II. Босх в своїй творчості, окрім традиційних для того часу символів, використовував іншу символіку, яка важко піддається розшифровці. Демонологія межує у художника із здоровим гумором, почуття природи – з аналітичним поглядом на людину і гротесковістю в зображенні її ("Корабель дурнів").

Нідерландське Відродження дало світу письменника, богослова та мислителя Еразма Роттердамського (богословські, сатиричні твори). У «Похвалі глупості» він викриває вади феодального суспільства, таврує таку набожність, що виявляється в надмірному культі ікон і читанні молитов, зловживання у відпущенні гріхів, закликає повернутися до ідеалів первісного християнства.

У Франції в середині XV ст. після походів французьких королів в Італію і знайомства з італійським мистецтвом, починається розрив з готичними традиціями. Перший французький художник нової епохи Жан Фуке. Реалістичні традиції в творчості художника з особливою силою проявилися в жанрі портрету («Портрет Карла VII», «Мадонна з немовлям», моделлю для якого була коханка Карла VII Агнеса Сорель).

Великим гуманістом XVI ст. був французький письменник Франсуа Рабле (1494–1553) – один з найбільш освічених людей свого часу. У романі «Гаргантюа і Пантагрюель» він дав геніальну сатиру на суспільство свого часу. Визначне явище культурного життя Франції XVI ст. – філософ-гуманіст Мішель де Монтень (1533–1592). Він зміцнював у людини віру в себе і своє майбутнє, розглядав її як найбільшу цінність. Він доводив, що людей потрібно цінувати в залежності від їх особистих гідностей і заслуг перед суспільством. Монтень є родоначальником літературної форми – есе.

Уособленням іспанського Відродження можна вважати Мігеля Сервантеса де Сааведра (1547–1616). Автор драм, комедій, сатиричних інтермедій, Сервантес створив жанр ренесансної новели в Іспанії. Його роман «Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанчеський» - один з найуспішніших творів світової літератури, справжня енциклопедія тодішнього життя. Сучасником Сервантеса, визначним представником Відродження був Лопе Фелікс де Вега Карпьо (1564–1635) – великий іспанський драматург, засновник іспанської

національної драми. Ним написано близько двох тисяч п'єс, з яких до нас дійшло чотириста. Лопе де Вега вважають творцем особливого жанру – комедії «плаща і шпаги», засновником іспанського національного театру.

Англию епохи Відродження пов'язують з ім'ям Уїльяма Шекспіра (1564–1616) та розвитком театру. Утвердження театру, як повноправного виду мистецтва, відбулося в Англії. Великою популярністю в Лондоні в кінці XVI ст. користувався театр «Глобус». Найяскравішою постаттю ренесансного театру став У.Шекспір – геніальний драматург, режисер і організатор, гуманіст пізнього Відродження. Він написав 37 п'єс, більшість з яких вважається шедеврами світової драматургії. Гімном ренесансним гуманістичним цінностям є комедії Шекспіра: «Приборкання непокірної», «Комедія помилок», «Два веронці», «Сон літньої ночі», «Багато галасу даремно», «Дванадцята ніч». У трагедіях «Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Король Лір», «Макбет», «Отелло» Шекспір дає глибокий аналіз психологічної сутності людини. Загальні для всіх трагедій теми: від страждань – до внутрішнього переродження героя, неминучості трагічного зіткнення поколінь, протистояння старого і нового.

Культура епохи Відродження містить величезні духовні цінності. Саме в цей час були закладені глибокі підвалини духовності суспільства. Ця культура збагачує нас загальнолюдськими, гуманістичними цінностями, розумінням того, що істинно творчий початок буття – людина. Ренесанс вселяє в нас віру в безмежні можливості людини, в її вдосконалення.

Література

1. Античное наследие в культуре Возрождения / Под ред. В. И. Рутенбурга и др. – М.: Наука, 1981. – 288 с.
2. Баткин Л. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л.Баткин. – М.: Наука, 1987. – 272 с.
3. Білик Б. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб./ Б. Білик та ін.; За ред. С. Клапчука, В. Остафійчука. – К.: Вища шк.; Знання, 1999. – 326 с.
4. Бицилли П.М. Место Ренесанса в истории культуры / П.М. Бицилли. – С-Пб.: Мифрил, 1996. – 256 с.
5. Бокань В. А. Культурологія: Навч. посіб. / В.А. Бокань. – К.: МАУП, 2000. – 136 с.

6. Британ В. Культурологія: Навч. посібник / В. Британ, Т. Бруй, О. Висоцький та ін. - Дніпропетровськ, 2004. - 160 с.
7. Вечірко Р.М. Українська та зарубіжна культура / Р.М. Вечірко. – К.: КНЕУ, 2003. – 367 с.
8. Гуковский М. Итальянское Возрождение /М. Гуковский. – Л.: Искусство, 1990. - 624 с.
9. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств/ Н.А. Дмитриева. - М.: Искусство, 1987. – 318 с.
10. Єфименко В.В. Культура Відродження. Історія світової культури / В.В. Єфименко. – К.: Либідь, 1994. - 431 с.
11. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій/ М.В. Кордон. – К. : ЦУЛ, 2002. – 584 с.
12. Левяш І.Я. Культурологія. Курс лекцій / І.Я. Левяш.-Минск: Тетра Системс, 1999. – 420 с.
13. Основи художньої культури. Ч.1. Теорія та історія світової художньої культури. Навч. посібник / За ред. В. О. Лозового, Л.В. Анучиної. – Харків: Основа, 1997. – 320 с.
14. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения / В.И. Рутенбург. – СПб.: Наука, 1991. – 153 с.
15. Типология и периодизация культуры Возрождения/ Отв. ред. В.И. Рутенбург. – М.: Наука, 1978. – 281 с.

ЛЕКЦІЯ 6. РОЛЬ КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА XVII - XVIII СТ.

План

1. Формування і розвиток національних культур у країнах Західної Європи в XVII ст.
2. Європейська культура епохи Просвітництва XVIII ст.

Словник

Бароко, караваджизм, класицизм, натюрморт, опера, протестантизм, Просвітництво, раціоналізм, реалізм, Реформація, рококо, сентименталізм, енциклопедисти.

Початок пізнього Відродження в Італії у часі збігається з початком доби Реформації, яка об'єднує культурний розвиток країн північної

Європи – Німеччини, Нідерландів, Швеції, Франції, Англії і частково Іспанії. Ідейна боротьба в цих країнах в XVI-XVII ст. супроводжується кардинальною церковною реформою.

Реформація – це соціальний рух за реформи католицької церкви (від лат. - *reformation* – переобладнання), за створення дешевої церкви без поборів і плати за обряди, за очищення християнського вчення від усяких неправильних положень.

Існує думка, що Ренесанс і Реформація – це протилежні явища, більш того, Реформацію вважають реакцією на Відродження. Насправді це були два паралельні духовні рухи, з самого початку тісно пов'язані між собою на основі гуманістичного вчення і критики латинського тексту Біблії. Спільною для Відродження і Реформації була потреба подолання величезної прірви між теорією і практикою християнського життя того часу за допомогою попередньої духовної спадщини, але шляхи подолання цієї прірви були обрані різні. Реформація сформувалася із середньовічних ересей і проявилася в ідеології таких релігійних віровчень, як лютеранство, цвінгліанство і кальвінізм, які склали основу третьої, після православ'я та католицизму, гілки християнства, відомої як *протестантизм*.

1. Формування і розвиток національних культур в країнах Західної Європи в XVII ст.

Починаючи з XVII ст., в Західній Європі завершився процес формування великих національних держав на основі абсолютистських монархій. З останнім було пов'язане зростання національних особливостей культурного життя, в авангарді якого йшли Італія, Іспанія, Фландрія, Голландія, Франція. Культурний розвиток кожної європейської країни набув своєрідних рис. І все це розмаїття особливостей культурного життя не виключало спільних його ознак.

До XVII ст. загальне піднесення економіки в передових країнах Європи підготували ґрунт для розвитку точних і природничих наук. У працях Галілея і Кеплера стверджувалося, що Земля – одне з численних небесних тіл; були відкриті закони руху всіх тіл, зокрема й небесних (Галілей, Ньютон, Кеплер); створені математичні методи для точного визначення різних явищ (Ньютон, Лейбніц, Декарт); Торрічеллі, Паскаль започаткували наукове відкриття рідини і газів; Декарт і Ньютон зробили важливі кроки в поясненні природи світла, законів руху і заломлення; Гарвей відкрив систему кровообігу. Усе це переконувало людину в тому, що вона частина в картині єдиного

світу. Крім того, великі відкриття природничих наук сприяли утвердженню матеріалістичних ідей (Бекон, Гоббс, Локк, Спіноза). Нові особливості світосприймання проявляються в тих видах мистецтва, які наочніше відображають зміни людини, перш за все, її зовнішніх рис, і залежність від зовнішніх обставин – природи, суспільства, держави. Тому XVII ст. – це царина образотворчого мистецтва.

Великий художній рух, що розпочався в XVII ст., не збігається хронологічно з межами століття. Так, в Італії його початок припадає на першу чверть XVI ст., а у Фландрії (Бельгії), Іспанії, Франції розквіт національної школи припадає на 10 – 30-ті роки XVII ст. Головним завоюванням художнього життя XVII ст. вважають глибину, простір, загальне натхнення і внутрішню проникливість, складну єдність, відчуття зв'язку героя і предмета із середовищем. Ця риса об'єднує навіть віддалені і несхожі між собою твори. XVII ст. характеризують два великих стилі – *бароко* і *класицизм*, елементи яких яскраво виявились в архітектурі та в новому розумінні синтезу мистецтв.

Епоха бароко настала після глибокої духовної кризи, зумовленої Реформацією і розколом церкви. Для цього стилю характерний своєрідний погляд на людину і світ – як на величезний театр, де кожний виконує свою роль. Одночасно мистецтво бароко розкриває сутність життя в русі та боротьбі випадково змінених стихійних сил. У крайніх проявах мистецтво бароко приходиться до ірраціоналізму, до містики, впливає на уяву й почуття глядача драматичною напругою, експресією форм. Стиль бароко було виник в Італії і пов'язаний з певним поверненням до середньовічної культурної традиції. Виникає комплекс явищ і тенденцій у культурному житті, який називають бароковим мідієвізмом.

Одним із видатних майстрів італійського бароко був Лоренцо Берніні, (1598-1680). Це була надзвичайно талановита й освічена людина. Як архітектор він створив чимало відомих споруд, насамперед у Римі. Головний твір Берніні – колонада Собору святого Петра та оформлення площі біля цього собору. Емоційно насичене мистецтво Берніні відзначалося підвищеною увагою до внутрішнього світу людини. Особливо чітко це виявилось в скульптурних роботах майстра. Коли молодий Берніні закінчив мармурову групу „Аполлон і Дафна”, то за твердженням одного з сучасників, весь Рим зібрався

щоб подивитися на неї, настільки по-новому вона була виконана. Незабаром стиль бароко поширився і в інших країнах Європи, де було підґрунтя для його розвитку.

Яскравим центром розвитку стилю бароко в мистецтві поряд з Італією стала Фландрія (Бельгія). Перша половина XVII ст. була тут періодом формування й розвитку національної культури. Це особливо яскраво виявилось в живопису.

Провідним художником Фландрії в цей період був Пітер-Пауль Рубенс (1577-1640). Блискучий живописець, гуманіст, один з кращих в Європі знавців античної культури, відомий антиквар і талановитий дипломат – таким знали Рубенса його сучасники. Художник був типовим представником мистецтва бароко. Найбільш відомими картинами Рубенса є „Персей та Андромеда”, „Сад кохання”, „Наслідки війни”, „Вірсавія”, „Шубка” та ін. Під впливом творчості Рубенса сформувався новий, фламандський, вид монументально-декоративного натюрморту, сповненого відчуття краси матеріального світу. Його творцем став Франс Снейдерс (1579-1657), один з видатних майстрів натюрморту в світовому мистецтві. Учень Рубенса Антоніс Ван Дейк (1599-1641) уславився насамперед як провідний портретист. Його роботи («Портрет Джеймса Стюарта», «Автопортрет», «Карл I на полюванні» та інші) вражають витонченістю й багатогранністю психологічної характеристики людей, благородною стриманістю в композиційному і кольоровому рішенні.

Реалістичний напрямок є важливою віхою в еволюції західноєвропейського мистецтва. Його прояви надзвичайно різноманітні та яскраві, як у різних національних школах, так і в окремих майстрів (Караваджо, Веласкес, Рембрандт, Хайс, Вермер Делфтський). Суворий реалізм Караваджо не був зрозумілим для його сучасників, прихильників “високого мистецтва”, але вплив Караваджо на розвиток реалізму в європейському мистецтві був значним. У самій Італії з’явилась багато послідовників, які були названі караваджистами.

У складних умовах формувалася художня культура Іспанії XVII ст. Полотна іспанських живописців захоплюють виявом почуттів гідності і честі героїв. Вони вражають майстерністю, величезним арсеналом художніх прийомів, вироблених всім європейським мистецтвом того часу, спрямованим на розвиток внутрішнього світу людини.

Головними осередками реалізму стали Севілья і Валенсія. Серед іспанських художників XVII ст. треба назвати насамперед Хосе де Рібера (1591 -1682). І хоча все життя його пройшло в Італії, Рібера зберіг глибоко національне, іспанське, світосприймання. Герої його картин – у більшості люди похилого віку, які прожили тяжке життя. У них слабке тіло, але тверді переконання («Апостоли», «Св. Єронім», «Св. Інеса у в'язниці»).

Іспанська школа живопису в період його найвищого розквіту дала світовому мистецтву й таку яскраву й неповторну творчу індивідуальність, як Дієго де Сільва Веласкес (1599-1660). Він писав жанрові картини і портрети. Його роботи відзначені правдивим психологічним аналізом. До кращих його творів належать портрети фаворита іспанського короля герцога Олівареса (1638-1641) та Папи Інокентія X (1650). Відкриття Веласкеса в галузі кольору і світла, його могутній реалізм значно вплинули на живопис XVIII-XIX століть.

Найбільш помітною фігурою серед художників Голландії XVII ст. був геніальний Рембрандт (1606-1669). Новизна картин майстра полягає в реалістичному зображенні людини з різних верств суспільства, в глибокому відображенні її внутрішнього духовного світу, він сміливо ввів у живопис нові прийоми-сполучення яскравих світлових відтінків та широких глибинних тіней («Даная», «Зняття з хреста», «Нічний дозор»). До кінця своїх днів великий художник-гуманіст зберіг світлу віру в духовну силу людини. В останній своїй картині „Повернення блудного сина” з неперевершеною майстерністю мовою живописця розповів він про мудрість і доброту, про красу духовного оновлення.

Культура *бароко* сприяла подальшому розвитку архітектури. Вона тісно пов'язана з повітряним середовищем, а ще більше з особливостями освітлення: постійна зміна останніх утворює ту динаміку світлотіні, без якої споруди значно втрачали б свою виразність. Особливо це виявилось в розробленні нових принципів містобудування, композицій міського та паркового ансамблів. У практиці містобудування сформувався тип площі, простір і забудова якої підпорядковувалися одній монументальній споруді. Внаслідок цього площа перетворювалася на своєрідний відкритий вестибюль перед храмом. Архітектура бароко мала прославляти Папу, церкву, монархів та вельмож, яким важливо було продемонструвати своє соціальне становище в естетичних формах.

Під впливом бароко виникає новий музичний жанр – *опера*. Батьківщиною опери стала Флоренція, де на зламі XVI–XVII ст. створюються перші „драми з музикою”. У 1637 р. у Венеції було відкрито перший платний оперний театр. Саме ж слово „опера” вперше згадується в 1639 році.

В епоху Просвітництва культура бароко виявилась у грайливому *рококо*, гуманному *сентименталізмі* й, нарешті, у *романтизмі*.

У XVII ст. паралельно з бароко розвивається *класицизм*. Сфера його поширення була значно вужчою, ніж бароко, проте в ньому знайшли відображення провідні культурні тенденції епохи. Філософським підґрунтям класицизму є раціоналізм. Прекрасним з точки зору класицизму є лише те, що впорядковано, розумно, гармонійно. Герої класицизму підпорядковують свої почуття розуму, вони стримані та величні. Основною рисою теорії класицизму є поєднання усіх частин цілого, що зберігають однак самостійне значення. Цей художньо-естетичний напрям має трьохсотлітню історію з XVI до 30-х років XIX ст., але розквіт класицизму припадає саме на XVII ст. Однією з визначних його рис було звернення до зразків і форм античного мистецтва.

Художня культура класицизму була суворо регламентованою. Митці повинні були дотримуватися певних вимог і правил. Головне завдання художників, скульпторів та літераторів класицизму полягало в тому, щоб наблизитися до античного ідеалу. Звідси походить і назва цього напрямку: *classicus* - зразковий. Виникає класицизм у Франції у п. п. XVII ст. Як цілісна система різних уподобань, класицизм сформувався при королівському дворі і звідти поширився серед аристократичних кіл всієї Європи. Держава підтримала, а згодом і оголосила класицизм офіційним художнім методом. Найбільш яскраво цей стиль позначився на розвитку архітектури, що стала втіленням гармонії та симетрії. Перед архітекторами від самого початку поставили проблему співвідношення ансамблю палацу та парку. Вперше це вдалося французьким архітекторам Луї Лево та А. Ленотру при спорудженні палацового комплексу Вол ле Віконт (1657-1661), який став прообразом головної пам'ятки класичного будівництва – Версальського палацу (1668-1669).

Засновником напрямку класицизму у живописі був французький художник Ніколя Пуссен (1594-1665). Пошуки свого слова в мистецтві живопису привели Пуссена до розроблення і утвердження

принципів класицизму. Творчість майстра розгортається в двох аспектах: 1) людина і її суспільне буття; 2) людина та світ природи.

Поширення класицизму у Франції у XVII ст. було також пов'язане з літературно-драматичною творчістю П'єра Корнеля, Жана Расіна, Мольєра та ін. Важливою ознакою класицизму була сувора ієрархія жанрів. Вони розподілялися на „високі” – трагедія, епопея, ода, сферою яких було державне життя, історичні події, міфологія, а героями – монархи, полководці, міфологічні персонажі, релігійні подвижники, а також „низькі” – комедія, сатира, байка, які змальовують приватне буденне життя звичайних людей.

Основне що поєднувало бароко і класицизм – це глибока внутрішня єдність різноманітних проявів, спільність, яка впливає з того, що навіть відмінні, протилежні художні рішення є різними відповідями на загальні запитання, поставлені іншим історичним етапом. Це було новим кроком у розвитку суспільства, у розумінні сутності людини і її місця в природі, суспільстві й державі. Така загальна характеристика суспільного життя і культури країн Західної Європи у XVII ст.

2. Європейська культура епохи Просвітництва XVIII ст.

В епоху, яка охоплює період від Англійської буржуазної революції (1640 р.) до Великої французької революції (1789 р.) зароджується і формується таке соціально-культурне явище як *Просвітництво*. Цей процес щільно пов'язаний з кризою феодалізму та становленням капіталістичних відносин. Ідеологічні витоки цієї культури вбачають у гуманістичній думці Відродження. Бурхливі події політичного та соціального життя, наукові досягнення і відкриття XVII ст., виникнення нових філософських систем, спричинили появу певної культурної течії – Просвітництва. Ця культура мала свої особливі риси. Для неї характерне розширення „споживачів” культури за рахунок представників третього стану і за рахунок жінок аристократок. Просвітителі вірили в розум, вважали його рушійною силою історичного процесу. Головне завдання представники Просвітництва вбачали у тому, щоб через освіту показати людям не бездоганність їхнього життя й морального обличчя та знайти шлях до створення ідеального суспільства й ідеальної особистості.

В Англії після буржуазної революції з'явилися філософські течії, які найбільш характерні для всього віку Просвітництва. Джон Локк (1632–1704) один з перших англійських мислителів, що наполягав на

добрій і розумній природі людини, вважав метою суспільства недоторканість і захист особистої свободи. З Англії ідеї Локка потрапили у Францію, де знайшли плідне підґрунтя. Просвітництво у Франції (в особах Монтеск'є, Вольтера, Д. Дідро, Ж-Ж.Руссо) максимально гостро відобразило основну рису свого часу – необмежену віру у прогрес людського розуму, у його велетенські можливості для пізнання світу і перебудови людського суспільства.

Німецьке Просвітництво мало специфічний характер, на якому позначилась політична роздробленість Німеччини, її економічна відсталість. Тим не менш, суспільне піднесення характерне для другої половини XVIII ст., було відчутно і в Німеччині. У цей час формується нова німецька філософія. Й.І. Вінкельман (1717–1768) пропонував усунути усі крайнощі людської природи, підпорядковувати поведінку людини принципу міри. Г. Е. Лессінг (1729–1781) сформулював ідею естетики, що стала найвищим пунктом розвитку німецького Просвітництва. Й.Г. Гердер (1744–1803) висуває нове розуміння історії, ці ідеї були дуже популярні в Україні, яку Гердер вважав потенційною духовною спадкоємицею Стародавньої Греції. Філософія Готфріда Лейбніца (1646–1716) торкалась глибинних питань науки. Вчення Еммануїла Канта (1724–1804) щільно підійшло до діалектичного методу.

Загальним переконанням епохи Просвітництва було те, що усі природні й соціальні явища підпорядковуються законам науки. Для культури цього періоду характерна така риса, як *наукоцентризм* – поняття закону який не має виключень ні для людини, ні для бога, ні для природи, ні для мистецтва. Просвітителі багато уваги приділяли класифікації та структуризації наукових знань, з'являються перші класифікації наук, видаються енциклопедичні словники. Вершиною подібних видань була 34-х томна „Енциклопедія наук, мистецтв і ремесел”. Це видання ставило за мету систематизацію і популяризацію наукових надбань. У ньому плідно працювали науковці, письменники, інженери, лікарі, люди різних філософських і політичних переконань. Душею і керівником проекту був Дені Дідро. Автори „Енциклопедії” виступали проти пережитків феодалізму та духовної диктатури церкви. Часто діячів європейського Просвітництва називають *енциклопедистами*.

У західноєвропейській літературі XVIII ст. панівне положення посідає роман, форма якого остаточно формується в епоху Просвітництва.

С. Річардсон (1689–1761) своєю творчістю значно вплинув на наступні культурні епохи. Його роман „Історія сера Чарльза Грандісона” демонструє приклади позитивних цінностей: служіння суспільству, захист бідних і знедолених. Принципово новим явищем англійської художньої літератури епохи Просвітництва був роман Д. Дефо (1660–1731) „Робінзон Крузо”. У цьому творі знайшли відображення погляди просвітителів про незалежність особи від суспільства, уявлення про природну сутність людини. Сатирик Д. Свіфт (1667–1745) у своєму відомому романі „Мандри Гулівера” змальовує за допомогою алегорії у безжально різкому вигляді вади сучасної йому цивілізації. Вершиною поезії Великої Британії стала творчість Р. Бернса (1759–1796). Його вірші дотепні й життєрадісні. Загалом англійська література XVIII ст. розвивалася в душі просвітницького реалізму

Французька література XVIII ст. була тісно пов’язана з філософією. Французькі просвітителі (Монтеск’є, Вольтер, Д. Дідро, Ж-Ж. Руссо) створили такий жанр, як філософський роман. Блискучим прозаїком та драматургом був Дідро. У повісті „Чорниця” він розповідає про долю дівчини, яку проти її волі віддали у монастир. Він також є автором оповідань „Племінник Рамо” та „Жак-фаталіст”. Ці твори розкривають соціальні негаразди того часу.

Класиком німецької літератури був Йоганн Вольфганг Гете (1749–1832). Його творчість неможливо окреслити у межах одного художньо-стильового напрямку. Перлиною світової літератури є трагедія „Фауст”. Фрідріх Шиллер (1759–1805) відобразив важливіші тенденції і протиріччя своєї епохи. У трагедіях „Дон Карлос” та „Розбійники”, змальовується прагнення до свободи та утвердження людської гідності, ненависть до феодальних порядків та приниження перед владними особами.

Час розквіту театральної драматургії також припадає на XVIII ст. Найбільшу популярність має драма, основний конфлікт якої відбувається між представниками „третього стану” та аристократією. Всесвітню славу здобув П’єр О. К. де Бомарше (1732–1799) та його славетні твори „Одруження Фігаро” та „Севільський цирульник”. Це століття іноді називають „віком театру”. Він опинився надзвичайно

близько від настроїв і уподобань свого часу. Реформатором італійського театру був Карло Гольдоні (1707–1793). Він вважав, що комедія повинна бути школою моралі. Найвідоміша з них „Слуга двом панам”, в якій виведено на сцену неперевершеного Труфальдіно. Карло Гоцці (1720–1806) успішно ставив на сцені театральні казки, так звані „ф’яби”, що конкурували з п’єсами Гольдоні. Його відомі вистави „Король-олень”, „Любов до трьох апельсинів”, „Турандот” та інші.

Епоха Просвітництва – це час розквіту європейської класичної музики. Вершиною музичної культури епохи є творчість композиторів Віденської школи та Й.С. Баха (1685–1750) – геніального німецького композитора. Творчість В.А. Моцарта (1756–1791) спричинила переверот у традиційних поглядах на музичне мистецтво. Стилю композитора притаманні виразна мелодика, рідкісна досконалість музичних форм. Надзвичайним композитором був Людвіг ван Бетховен (1770–1827). Він став творцем героїчного музичного стилю. У цей період найбільшої популярності у Німеччині набув жанр симфонії.

Провідним жанром у музичному мистецтві Італії XVIII ст. лишалася опера. У 1778 р. почав давати вистави один з відоміших оперних театрів світу Ла Скала в Мілані. Завдяки творчим досягненням німецьких, австрійських і італійських композиторів музичне й оперне мистецтво досягають рівня літератури, образотворчого мистецтва, театру.

У художньому житті Європи XVIII ст. співіснували нові й старі, модернові й консервативні стилі. В цей період сформувалися *сентименталізм, романтизм, реалізм, рококо*. При цьому зберігали свої позиції *класицизм, готика і бароко*. Тому належність того чи іншого митця до певного стильового напрямку досить умовна. Рококо (від французького „рокайль” – раковина, або черепашка неправильної форми) – художній стиль, що формується при дворі Людовика XV і вирізняється вишуканістю й легкістю форм. Для цього стилю в архітектурі характерне декорування приміщення примхливими візерунками. Сюжети картин рококо були любовними, еротичними, у світському мистецтві переважали зображення галантних свят або пасторалі. Великими майстрами рококо були Ж.А. Ватто (1684–1721) та Ф. Буше (1703–1770), Ж.О. Фрагонар (1732–1806). Художники часто працювали над створенням театральних костюмів та декорацій.

Рококо, як суто світський напрям мистецтва, породжений смаками аристократії ХУІІІ ст., був широко представленим у прикладному мистецтві – меблі, посуд (венеціанське скло), бронза, фарфор (мейсенська порцеляна). Цей стиль вплинув на декоративне оформлення побуту, інтер'єрів.

Класицизм, як стильовий напрям, виникає у ХVІІІ ст. і продовжує співіснувати в культурі Європи з іншими художніми напрямками до початку ХІХ ст. На кінець ХVІІІ ст. припадає перший період творчості Ж. Л. Давіда (1748–1825) – провідного майстра класицизму. У жанрі класицизму виповнені й роботи англійського художника Д. Рейнолдса (1723–1799) („Венера й Амур”, „Немовля Геркулес, який душить змія”, „Портрет Сари Сідонс”). Він був першим президентом Королівської Академії мистецтв, заснованої у 1768 р. Розквіт англійської національної школи живопису пов'язаний з іменами Уільяма Хогарта (1697–1764) і Томаса Гейнсборо (1727–1788), які були представниками реалістичних тенденцій англійського живопису.

Яскравим представником романтизму в образотворчому мистецтві ХУІІІ ст. був іспанський художник Франсіско Хосе де Гойя (1746–1828). Своїм живописом і графікою він вплинув на європейське мистецтво ХІХ і ХХ ст.

Архітектура ХVІІІ ст. остаточно набуває світського характеру, починається стилізація грецького мистецтва. Провідними напрямками архітектури стають рококо і романтизм. Набуває популярності англійський ландшафтний парк. Він планувався таким чином, щоб скласти враження нібито його не торкалася рука архітектора чи садівника. Наприкінці століття панівним стилем стає класицизм.

Таким чином, культура ХVІІІ ст. була важливим етапом в історії світової культури. В цей період в Європі швидко змінюється спосіб світосприйняття, визначаються нові культурні цінності, людина отримала більше свободи для творчої діяльності. ХVІІІ ст. започаткувало нові форми культури та втягувало в культурний процес нові країни.

Література

1. Греченко В. Історія світової та української культури: Підруч/ В. Греченко, І. Чорний, В. Кушнерук, В. Режко. - К.: Літера, 2000. - 464 с.
2. Гривнина А. С. Искусство ХVІІІ века в Западной Европе/ А. С. Гривнина; Акад. художеств СССР. - М. : Искусство, 1964. - 87 с.

3. Гриценко Т. Культурологія. Навч. посіб./ Т. Гриценко, С. Гриценко, А. Кондратюк та ін.; за ред. Т. Гриценко. - [2-е вид.]. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 392 с.
4. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств/ Н.А. Дмитриева. - М.: Искусство, 1987. - 318 с.
5. Европейское просвещение и Французская революция XVIII в.: Сборник статей / Под ред. Г.С. Кучеренко. - М.: Наука, 1988. - 409 с.
6. Западноевропейская художественная культура XVIII в./ Отв. ред. В.Н. Прокофьев. - М.: Наука, 1980. - 230 с.
7. Ильина Т.В. История искусств. Западноевропейское искусство/ Т.В. Ильина. - М.: Высшая школа, 2000. - 368 с.
8. Каганэ Л. Л., Костеневич А. Г. Испанская живопись XV — начала XX века. Каталог коллекции [Эрмитажа]/ Л.Л. Каганэ, А.Г. Костеневич. - СПб.: Эрмитаж, 2008. - 352 с.
9. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій/ М.В. Кордон. - К.: ЦУЛ, 2002. - 584 с.
10. Культура эпохи Просвещения: Сб./ Рос. акад. наук, Науч. совет по истории мировой культуры ; Редкол. : К. М. Андерсон и др. - М.: Наука, 1993. - 255 с.
11. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения / отв. ред.: В. И. Злыднев ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. - М.: Наука, 1988. - 302 с.
12. Лившиц Н.А., Зернов Б.А., Воронихина Л.Н. Искусство XVIII в./ Н.А. Лившиц, Б.А. Зернов, Л.Н. Воронихина. - М.: Мысль, 1976. - 207 с.
13. Обломиевский Д. Французский классицизм. Очерки/ Д. Обломиевский. - М.: Наука, 1968. - 358 с.
14. Шевнюк О. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник/ О. Шевнюк. - К.: Знання-Прес, 2002. - 277 с.

ЛЕКЦІЯ 7. ТЕХНІКА, КУЛЬТУРА ТА ПРИРОДА ЛЮДИНИ У XIX СТОЛІТТІ

План

1. Промислова революція, науково-технічний прогрес та їх вплив на розвиток суспільного життя, художньої культури європейських країн.
2. Основні тенденції художньої культури XIX ст.

Словник

Атомна фізика, імпресіонізм, інтелігенція, кінематограф, мілітаризація, неоромантики, промисловий переворот, "прерафаеліти", романтизм, символізм, технічний прогрес,

На межі XVIII - XIX ст. відбувся справжній переворот у машинній техніці. Поворотним пунктом вважають створення парового двигуна та електромотора. Протягом трохи більше ніж півстоліття до завершення промислового перевороту (др.пол. XIX ст.) техніка стала панувати в цивілізованому світі, забезпечивши велетенський приріст його продуктивних сил і ресурсів.

Технічний прогрес (саме так називають цю стадію розвитку техніки) виявив і різючі контрасти та суперечності в житті суспільства, людини, в культурі. Загострилися суперечності між найрозвиненішими країнами в боротьбі за поділ світу, зростали експансія, мілітаризація виробництва, гостро постали екологічні проблеми, проблеми соціальної і культурної нерівності.

Перші форми протесту проти такого стану помічено ще в середині XIX ст. з-поміж англійських інтелектуалів та митців (Т. Карлейль, Дж. Рескін, У. Моріс, художники "прерафаеліти" та ін.), які закликали відмовитись від машин, повернутися до мануфактурного виробництва, ремесла, очистити повітря Англії від диму та смороду заводів, а душі людей - від визиску та практицизму. На межі XIX - XX ст. проблему "техніка - природа - людина" не обійшов майже жоден з видатних діячів культури. Окремі твори цій темі присвятили Ф. Ніцше, О. Шпенглер, М. Бердяев, В. Розанов та ін. У багатьох працях висловлюються песимістичні погляди з приводу залежності людини від техніки, "диявольської влади" техніки над людською душею. "Техніка, - писав В. Розанов, - приєднавшись до душі людської, дала їй всемогутність. Однак вона ж її і розчавила. Вийшла "технічна душа"... без натхнення творчості". "Ми стоїмо перед основним парадоксом, - підкреслював М. Бердяев, - без техніки неможлива культура... однак остаточна перемога техніки в культурі, вступ у технічну епоху веде культуру до загибелі". У розділі "Машина" своєї праці "Занепад Європи" О. Шпенглер змалював символ людської техніки взагалі - це образ сучасного робітника, який стоїть біля розподільчого щита з рубильниками й написами і простим порухом руки спричинює до дії велетенські сили, не маючи про їх сутність

щонайменшого поняття. (Як тут не згадати про "експерименти", які здійснювали біля рубильників Чорнобильської АЕС.) Пропонувались і виходи з цього технічного відчуження. На думку Шпенглера, за технікою йдуть гроші, а владу грошей подолає лише меч та кров - тобто насильство і диктатура, загибель цивілізації. М. Бердяев, як і більшість російських релігійних філософів межі століть, закликають повернутись обличчям до Бога, заглибитись у власну духовність.

1. Промислова революція, науково-технічний прогрес та їх вплив на розвиток суспільного життя, художньої культури європейських країн.

У 60-ті роки XVIII ст. в Англії, а в XIX ст. в інших європейських країнах почалася *промислова революція*. Вона являла собою процес переходу від мануфактурного до машинного виробництва. Машинне виробництво вимагало глибоких змін у техніці. За підрахунками П.Сорокіна, в XIX столітті було здійснено більше ніж 8,5 тис. винаходів.

Різке зростання попиту на метали призвело до винаходу англійцем Генрі Бесмером конвертерного способу перероблення чавуну на сталь, так званого бесемерівського процесу (1856р.), а у 1864р. французький інженер П'єр Мартен побудував печі, які давали можливість виплавити сталь із суміші чавуну та металобрухту.

Практично єдиним універсальним двигуном до кінця XIX ст. була парова машина, яку в 1784р. створив англійський винахідник Джеймс Уатт(1736-1819рр.).

Надзвичайна подія сталася в історії судноплавства. У 1807р. американський винахідник Роберт Фултон побудував перший у світі колісний пароплав "Клермонт". Англієць Джордж Стефенсон поклав початок розвитку парового залізничного транспорту. У 1814р. він став автором паровоза "Ракета". У 1814-1825рр. в Англії була побудована перша залізниця загального користування Стоктон-Дарлінгтон. Американський винахідник Семюел Морзе у 1837р. винайшов електромагнітний телеграфний апарат, а в 1838р. розробив спеціальний телеграфний код (азбука Морзе).

З кінця 70-х р. XIX ст. почав поширюватися телефонний зв'язок, розпочалася ера електричної лампочки. У 1882р. американський винахідник і підприємець Томас Едісон побудував у Нью-Йорку першу в світі теплову електростанцію загального користування, а в 1896р. дала струм найбільша гідроелектростанція - Ніагарська. У 80-х

на вулицях Берліна з'являються перші трамваї. У 1897р. німецький інженер Рудольф Дізель реалізував свою давню ідею двигуна внутрішнього згоряння, названого його іменем. Почалася історія автомобіля та літака.

Німецький інженер, винахідник Карл Бенц у 1885р. побудував перший у світі автомобіль Benz. Брати-американці Уїлбер і Орвілл Райт 12 грудня 1903р. здійснили першими у світі політ тривалістю 59 секунд на побудованому ними літаку з двигуном внутрішнього згоряння.

Наприкінці 1895р. німецький фізик В.К. Рентген повідомив про існування нового роду променів із дивовижними властивостями. Залишаючись невидимими, вони пронизують різні предмети. Рентген став володарем першої у світі серед фізиків Нобелівської премії(історія родини шведських винахідників Нобелів).

У кінці XIX ст. почалося становлення *атомної фізики* як самостійної науки. У 1896р. французький фізик А. Беккерель вперше виявив радіоактивність солей урану. Радіоактивність різних елементів, радіоактивне випромінювання вивчали видатні французькі фізики П'єр Кюрі та його дружина Марія Склодовська-Кюрі. Саме вона запровадила до наукового обігу поняття "радіоактивність". Склодовська-Кюрі керувала Радієвим інститутом у Парижі. Разом з чоловіком дослідниця в 1898р., відкрила нові елементи: полоній та радій.

За свої винаходи Беккерель, П'єр Кюрі та Марія Склодовська-Кюрі в 1903р. одержали Нобелівську премію. Склодовська-Кюрі була першою жінкою в світі, яка отримала таку високу нагороду. Крім того, вона була першою жінкою, яка завідувала кафедрою в Сорбонні.

Специфічною формою інтеграції науки й техніки стало створення кінематографу, який у 1895р. запатентували брати Луї та Огюст Люм'єри в Парижі. 28 грудня 1895р. в підвалі "Гран кафе" на бульварі Капуцинів (Париж) відбувся перший публічний платний сеанс кіно.

Прогрес суспільства неможливий без розвитку науки. XIX ст. - епоха розвитку класичного природознавства. Була створена єдина система наук. Зароджується геологія, палеонтологія, біологія, ембріологія, проводяться серйозні дослідження процесу розвитку. До середини XIX ст. ідея розвитку, незворотності процесу живої природи стала універсальною і витіснила уявлення про першопоштовх. Справжнім переворотом стали теорія Ч. Дарвіна про відбір, теорія

клітинної будови живого організму, закон збереження і перетворення енергії. Теорія Дарвіна завдала нищівного удару механічній картині світу, метафізичному мисленню. Було закладено підґрунтя для формування цілісної картини світу. У конкретних науках, у філософії утверджується ідея діалектичного розвитку.

Промислова революція докорінно змінила не лише технічну основу виробництва, але й соціально-економічні відносини, побут, духовний світ людини. Винайдені машини приводилися в дію людьми. Капіталісти, з одного боку, намагалися створити технічні засоби, які б не потребували від робітників високої кваліфікації, але, з іншого боку, жорстока конкуренція, принцип змагання, сприяли постійному зростанню навичок, здібностей, освіти робітників. Удосконалилась матеріальна база культури, сформувалися нові соціальні верстви населення, збільшився інтелектуальний потенціал суспільства. У XIX ст. з'являється *інтелігенція* (від лат. *intelligens* - той, що розуміє, мислячий, розумний - люди, які професійно займаються розумовою, переважно складною, творчою працею, розвитком і поширенням культури).

Інтенсивно розвиваються й суспільні науки. Виникає інтерес до історії, причин історичного розвитку. У європейських країнах утворюються музеї, видаються історичні журнали. XIX ст. пройшло під впливом ідей Канта, Гегеля, Спенсера, Маркса, які вважали, що завдання всесвітньої історії людства будуть цілком вирішені вже в недалекому майбутньому. Це майбутнє згладить усі протиріччя, якими до цього визначалася людська історія і настане вищий - досконалий стан суспільства. Це ідеальне суспільство передбачало можливість абсолютного щастя і чесного людського життя в умовах його земного тимчасового існування.

2. Основні тенденції художньої культури XIX ст.

Рубіж XVIII - XIX ст. ознаменувався низкою суспільних потрясінь (Велика французька буржуазна революція 1789-1794рр., імперія Наполеона, його завойовницькі походи, революція 1830 та 1848 рр., феномен Паризької Комуни 1871р), яка визначила характер усього XIX ст.

Художнє життя західноєвропейських країн з кінця XVIII і все XIX ст. не могло розвиватися поза впливом цих подій і стало своєрідним способом осмислення їх значення, місця людини у світі, взаємовідносин людини і суспільства. У літературі й мистецтві

Західної Європи розвивалися різні напрями і тенденції. Ще у XVIII ст. сформувалися *класицизм, романтизм і критичний реалізм*.

Одним з визначних художніх напрямів у мистецтві Західної Європи був романтизм. *Романтизм* (франц. *romantisme*) – ідейний і художній напрям в європейській та американській духовній культурі XVIII – першої половини XIX ст. Романтизм у музиці склався у 20-ті рр. XIX ст. під впливом літератури романтизму і розвивався в тісному зв'язку з ним. Головні представники романтизму в літературі Новалис, К. Брентано, Е.Гофман, Г. Гейне, Д. Кітс, Д. Байрон, П. Шеллі, В. Гюго, Ж. Санд, А. Міцкевич, М. Лермонтов, В. Одоєвський, В. Скотт; у музиці – Ф. Шуберт, Р.Шуман, М.Вебер, Р.Вагнер, Г. Берліоз, Н. Паганіні, Ф.Шопен, Дж. Верді, в живописі – Е. Делакруа, Т. Жеріко, Ф.О. Рунге, Дж. Констебл, У.Тернер, О. Кіпренський, О.Орловський.

Романтизм виріс на ґрунті усвідомлення історичних уроків. Історичні бурі, що пронеслися над Європою, виявили обмеженість ідеології Просвітництва. Філософським підґрунтям романтиків був ідеалізм, який протистояв прагматичному розуму XVIII ст. Наприкінці XIX ст. ідеї романтизму відроджуються і з'являється течія *неоромантиків*. Її представники відкидали вульгарність, одноманітність, відсутність сильних пристрастей, вони полюбили сюжети з заплутаною інтригою. Видатними представниками неоромантизму в Англії були Р. Стівенсон, Д. Конрад, Р Хаггард, А. Конан Дойл, Д.Честертон. У Німеччині найбільш яскравим неоромантиком був видатний Гауптман. Ним було створено 25 драм і романів.

Починаючи з 20-30-х років XIX ст., в європейській літературі і в мистецтві розвиваються паралельно два напрями - романтизм і критичний реалізм, пов'язані складними відносинами взаємного впливу і гострої полеміки. Реалізм (від лат. *realis* - матеріальний) - припускає правдиве художнє відображення об'єктивної дійсності. Великі художники-реалісти XIX ст. з немилосердною правдивістю зображували болячки й хиби буржуазного ладу і буржуазної моралі. Гідний внесок у збагачення критичного реалізму у англійській літературі зробили Ч. Діккенс, У. Теккерей, сестри Шарлотта та Емілія Бронте. Видатними представниками французького реалізму були Стендаль (Анрі Бейль), Оноре де Бальзак, Г. Флобер, П. Меріме.

Критичний реалізм знайшов яскраве вираження і в галузі образотворчого мистецтва, особливо в живопису і графіці, створивши

основу для високого розвитку побутового жанру (П. Федотов, В. Перов, Ф. Мілле, Г. Курбе, Е. Дега), пейзажного живопису (Д. Констебл, К. Коро, О. Іванов), портрету (Т. Жеріко, І. Крамський, І. Рєпін).

У другій половині XIX ст. у Франції зародився напрям, який отримав в історії мистецтва назву "*натуралізм*" (від лат. *natura* - природа). Найбільш послідовно натуралістичний метод творчості був втілений у Франції в творах братів Е. і Ж. Гонкур, раннього Е. Золя, в Німеччині - в драматургії А. Гольца, Г. Гауптмана, в Росії - у прозі Н. Боборикіна та ін. У філософській основі натуралізму лежав *позитивізм* О. Конта, Г. Спенсера та їх послідовників. Натуралізм претендував на наукову достовірність і намагався надати літературі вид максимально обґрунтованого звіту.

Ще одним напрямом у мистецтві кінця XIX - початку XX ст. став *символізм* (від гр. *symbolon* - умовний знак). У франко-бельгійській поезії, драматургії символізм знайшов відображення в поезії С. Малларме, а також у поезії і драматургії М. Метерлінка («Синій птах») раннього періоду. У російській поезії символізм одержав розвиток у творчості О. Блока, В. Іванова, С. Соловйова. На відміну від натуралістів, символісти вдавалися в інші крайнощі - зневажання реальності, спрямованість "углиб", до метафізичної "сутності" видимого світу, до символів.

У другій половині XIX ст. в мистецтві зароджується новий напрям *імпресіонізм* (від фр. *impression* - враження). Художники цього напрямку прагнули надати своїм творам життєвості за допомогою збагачення живописної палітри, правильної передачі повітря, її освітлення в природі. Імпресіоністи малювали чистими, яскравими фарбами, накладаючи на полотно певні кольори один біля одного. Незабаром імпресіонізм починає проникати і в інші види мистецтва: літературу, скульптуру, музику (Б. Барток, К. Дебюссі, М. Равель). Основним методичним принципом імпресіонізму було звернення до реальної дійсності для того, щоб передати безпосередньо життєве враження про неї.

Отже, у цілому XIX ст. стало одним з найнасиченіших у розвитку світової культури. Серед його найбільших надбань не лише реалізм, що й досі залишається одним з провідних культурних напрямів, а й романтизм. У складному взаємозв'язку з домінуючими напрямками

знаходяться численні течії і школи, такі як: сентименталізм, натуралізм, символізм, імпресіонізм.

XIX століття - це «буржуазне століття», епоха класичної філософії та літератури. У мистецтві і, насамперед, в літературі, у цей час склалися два художніх методи - романтизм і реалізм. Наука XIX століття пропонує нові способи пояснення світу: науковий експеримент в механіці призводить до встановлення зв'язку науки і виробництва, з'являється еволюційна теорія Дарвіна, відкрита клітинна теорія, в Англії з винаходом парової машини відбувається науково-технічна революція. Формуються соціально-політичні ідеології, які відіграють найважливішу роль в історії XX століття: *анархізм, марксизм*. Складається система ліберальних поглядів і цінностей (*лібералізм*).

Принципово змінюється характер взаємодії людини з навколишньою дійсністю: з'являється споглядальне світовідчуття, прагнення до чуттєвого контакту зі світом. Необхідно відзначити дві важливі риси культури XIX ст.:

1. Утвердження цінностей буржуазного способу життя, що проявлялося в орієнтації на споживання і комфорт, а в мистецтві призвело до появи нових художніх стилів (ампір, академізм, неоромантизм тощо).

2. Вдосконалення інституційних форм культури, тобто, об'єднання розрізаних академічних установ культури (музеїв, бібліотек, театрів, художніх виставок). З'явилася художня промисловість. Мистецтво перетворилося на товар і структуру буржуазних економічних відносин.

Література

1. Андреев Л.Г. Импрессионизм /Л. Г. Андреев. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 249 с.
2. Білик Б. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб./ Б. Білик та ін.; За ред. С. Клапчука, В. Остафійчука. – К.: Вища шк.; Знання, 1999. – 326 с.
3. Белый А. Символизм как миропонимание[Сост. Л.А. Сугай]/ А. Белый. - М.: Республика, 1994. - 528 с.
4. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии/ Н.Я. Берковский. – Л.: Худ. литература, 1973. – 568 с.

5. Власов В. Г. Стили в искусстве: Словарь в 3-х тт./ В.Г. Власов. – СПб.: Кольна. – Т.І, 1995. – 672 с. – Т.ІІ, 1996. – 544 с. – Т.ІІІ, 1997. – 656 с.
6. Гриценко Т. Культурологія. Навч. посіб. / Т. Гриценко, С. Гриценко, А. Кондратюк та ін.; за ред. Т. Гриценко. - [2-е вид.]. - К.: ЦУЛ, 2009. - 392 с.
7. Закович М. Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / За ред. М. Заковича. – К., 2007. – 567 с.
8. Зотов В. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів / В. Зотов, А. Клімачова, В. Таран. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 269 с.
9. История мировой культуры/ Под ред. Д. В. Грожана. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 320 с.
10. Кириллина Л. В. Бетховен. Жизнь и творчество В 2-х томах/ Л.В. Кириллина. - М.: Московская консерватория / Государственный институт искусствознания НИЦ «Московская консерватория», 2009. – 536 с.
11. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій/ М.В. Кордон. – К. : ЦУЛ, 2002. – 584 с.
12. Кертман Л.Е. История культур стран Европы и Америки (1870-1917): Учеб. пособие/ Л. Е. Кертман. - М.: Высш. школа, 1987. – 304 с.
13. Некрасова Е.А. Романтизм в английском искусстве. Очерки/ Е.А. Некрасова. – М.: Искусство, 1975. - 255 с.
14. Основи художньої культури. Теорія та історія світової художньої культури. Навч. посіб./ За ред. В.О. Лозового, Л.В. Анучиної. – Харків: Основа, 1999. – 320 с.
15. Ревалд Дж. История импрессионизма [пер. П. Мелковой]/ Дж. Ревалд. – М. : Республика, 1994. – 415 с.

ЛЕКЦІЯ 8. ІДЕЯ РІВНОПРАВНОСТІ КУЛЬТУР У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

План

1. Ідея рівноправності культур у сучасному світі.
2. Поняття культурної ідентифікації.

Словник

"Дербі", етноцентризм, ідентифікація, ксенофобія, культурні універсалії, культурний релятивізм, місіонерство, патріотизм

Сучасні гуманітарні науки, в тому числі й культурологія, все більше спрямовують свої дослідження в русло виявлення тенденцій суспільного розвитку. Останніми десятиліттями світова спільнота висуває культурні орієнтири, суттю яких виступають, насамперед, загальнолюдські цінності.

Однак культурні злети в історії людства (класична Греція, давній Рим, Ренесанс, Просвітництво) відбувалися здебільшого внаслідок проголошення пріоритету особистісних цінностей. Ймовірно, співвідношення особистісного й загальнолюдського, як вагомих факторів культурного розвитку, ще чекає остаточного з'ясування у культурологічних дослідженнях.

1. Ідея рівноправності культур у сучасному світі.

Культура в житті людини відіграє неоднозначну роль. З одного боку, вона сприяє закріпленню найцінніших зразків поведінки й передаванню їх наступним поколінням. Здіймаючи людину над світом природи, вона створює духовний світ, сприяє духовному розвитку людей і налагодженню стосунків між ними. Культура - цемент будинку громадського життя. Вона формує у людей почуття приналежності до визначеної спільноти - нації, народності, етнічної групи. Члени однієї культурної групи, як правило, відчувають порозуміння, довіряють і співчують один одному більше, ніж стороннім. Їхні загальні почуття відбиті в традиціях, звичаях, мові, особливостях національного харчування, одягу, житла, промислів, мистецтва тощо. З іншого боку, культура не тільки зміцнює солідарність між людьми, але і є причиною конфліктів як усередині груп, так і на особистісному рівні. Вона здатна за підтримки

моральних та правових норм закріпити несправедливість, марновірство, нелюдяну поведінку. Крім того, все, створене в рамках культури для підкорення природи, може бути використане для знищення людства.

У дослідженнях окремих проявів культури з метою отримати можливість знизити напруження у взаємовідносинах людини з витвореною нею культурою, у визначенні місця й ролі специфічного прояву кожної культури та їх взаємних зв'язків і впливів учені оперують такими категоріями як "*етноцентризм*" та "*культурний релятивізм*". Етноцентризм (від грец. *ethnos* - плем'я, народ і центр) - схильність людини оцінювати всі життєві явища крізь призму цінностей власної етнічної групи, яка розглядається в якості еталона (зразка); розуміється як перевага власних культурних цінностей над усіма іншими. Американський соціолог У. Саммер назвав *етноцентризмом* такий погляд на суспільство, при якому "визначена група вважається центральною, а інші групи вимірюються й співвідносяться з нею". Ця тенденція проявляється в таких позитивних виразах, як "обраний народ", "істинне вчення", "надраса", та в негативних - "відсталі народи", "примітивна культура", "грубе мистецтво" тощо. Значною мірою етноцентризм властивий для усіх суспільств, і навіть патріархальні народи відчують перевагу власної культури над культурою усіх інших народів, яка здається їм брутальною та абсурдною. Тому він визначається як загальнолюдська реакція, що зачіпає всі групи в суспільстві і майже кожного його індивіда.

Групи, в яких явно присутні прояви етноцентризму, як правило, життєздатніші за ті, що є більш терпимі до інших культур і субкультур. Етноцентризм згуртовує групу та виправдовує пожертви й мучеництво заради її процвітання й добробуту; без нього неможливо виявити й *патріотизм*. У повсякденному житті ми стикаємося з явищем етноцентризму практично щоденно: коли порівнюємо себе з людьми іншого віку, статі, представниками інших груп та регіонів - у всіх випадках, коли існують відмінності в культурних зразках представників різних соціальних груп.

Говорячи про значну роль, яку етноцентризм відіграє в процесах групової інтеграції, у згуртуванні членів груп навколо культурних зразків, треба відзначити і його консервативну роль, негативний вплив на розвиток культури. Історичний досвід показує, що консервативний

прояв етно-центризму, при якому стан власної культури визначається як найкращий, найдосконаліший, а сама така культура не потребує ніяких змін, а тим більше запозичень з інших культур, може значно уповільнити й навіть загальмувати процеси суспільного розвитку. Так, ще в Стародавньому Римі у представників неімущих верств культивувалася думка, що вони, незважаючи на злидні, громадяни великої імперії, а тому - вище за інші народи.

Періоди напруженості у відносинах між націями чи національностями завжди супроводяться зростанням інтенсивності етноцентричної пропаганди: можливо, це пов'язано з підготовкою членів групи до боротьби, до можливих наступних позбавлень і жертв (показовим є протистояння прихильників футбольних клубів різних країн, континентів і навіть регіонів однієї країни: так звані "дербі" між "Міланом" та "Інтером" в Італії, "Реалом" та "Барселаною" в Іспанії, "Динамо" та "Шахтарем" в Україні та ін.).

Протилежним етноцентристському підходові виступає культурний *релятивізм* (від лат. — відносний). Культурний релятивізм — це переконаність у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, цінності) можлива тільки в межах тієї культури, з якої він походить (наприклад, багатоженство не може бути прийнято й оцінено в християнській культурі). Роздуми італійського ученого і письменника Умберто Еко у полемічному есе “Священні війни: пристрасть і розум”, написаному з приводу нападу арабських терористів на США у вересні 2001 р., є саме зразком аналізу ситуації з позицій культурного релятивізму.

Слід зрозуміти основне положення культурного релятивізму, згідно з яким деякі елементи окремої культурної системи правильні та загальноприйняті тому, що вони себе добре зарекомендували саме в цій системі. Інші елементи вважаються неправильними та непотрібними тому, що їх застосування породжувало б хворобливі та конфліктні наслідки тільки в певній соціальній групі або тільки в певному суспільстві. Прояв етноцентризму, як і культурного релятивізму, пов'язаний з функціонуванням *культурних універсалій*, що існують у кожній культурі. Соціологи виділяють їх більше 60-ти: спорт, краса тіла, праця, хореографія, звичаї (наприклад, дарувати подарунки), гостинність, заборона кровозмішення, жарти (анекдоти), релігійні обряди, виготовлення знарядь праці, житло, одяг, виховання

тощо. На культурні універсалії впливають навколишнє середовище, особливості історичного розвитку тощо.

Проте культура не тільки зміцнює солідарність між людьми, вона є причиною конфронтацій. Це можна простежити на прикладі мови - головного елемента будь-якої національної культури. Національна мова об'єднує людей, можливість спілкуватися нею сприяє зміцненню членів соціальної спільноти. З іншого боку, загальнонаціональна мова виключає тих, хто не володіє нею або говорить цією мовою дещо інакше.

Виникнення непорозумінь у розвитку культури може бути пов'язано з дією глобальних конфліктів, які з особливою силою виявилися в ХХ ст., засвідчуючи ту істину, що все, створене в рамках культури для приборкання природи, може бути застосовано для знищення самої природи, цивілізації, усього людства. Не вдаючись до типології конфліктів (*конфліктологія* - окремий напрям у гуманітарних науках), спробуємо визначити основні причини їх виникнення, пов'язані із розвитком культури. Конфлікти, як правило, проявляються тоді і там, де і коли: 1) не збігається культурна орієнтація певної групи спільноти із загальноприйнятими, інколи й офіційно закріпленими, культурними цінностями (іконоборство); 2) культурні цінності однієї спільноти насаджуються іншій (місіонерство, етноцентризм, ксенофобія, колонізації та війни і т.п.); 3) в рамках культури певної спільноти відбувається "розмиття", нівелювання цінностей (елліністична Греція, бароко в Європі, вплив тоталітарних режимів тощо); 4) один рівень культури починає витісняти інші рівні, а саме там, де масова (утилітарна) культура поглинає й витісняє культуру елітарну (високу) й побутову (народну).

Найраціональнішим шляхом розвитку й сприйняття культури в суспільстві є поєднання рис і етноцентризму, і культурного релятивізму, коли індивід, відчуваючи гордість за культуру своєї групи чи народу й висловлюючи схильність до основних зразків цієї культури, в той же час зрозуміє й інші культури, поведінку членів інших груп, визнає їх право на існування та розвиток.

2. Поняття культурної ідентифікації.

Поняття *культурної ідентифікації* пов'язане з етапами розвитку етносу, системою його символічно-знакових уявлень та оцінок про навколишній світ та формами культурно-історичного буття. *Етнос* (від грец. *ethnos* - плем'я, народ) - це культурно-духовна спільність

людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державними утвореннями. Досить часто термін "етнос" порівнюють з поняттями "народ" і "нація". Народ відрізняється від нації не кількісними показниками, а рівнем свідомості, зумовленої проблемами облаштування державного устрою та об'єднання.

Вперше механізм культурної ідентифікації було розкрито в психологічній концепції З. Фрейда. *Культурна ідентифікація* - це самовідчуття людини всередині конкретної культури. Ідеї "приналежності" або "спільності" і акт ідентифікації з іншими культурами є універсальним ланцюгом, що з'єднує людські утворення. Національна, або як тепер прийнято говорити, етнічна свідомість передбачає ідентифікацію індивіда з історичним минулим даної групи і акцентує ідею "коренів".

Світогляд етнічної групи формується за допомогою символів спільного минулого етносу - міфів, легенд, святинь тощо. Ця культурно-історична спадкоємність у житті етносу досить динамічна і рухлива. Виробляючи своє, запозичуючи щось у сусідів та акумулюючи його, народ поступово формує національну *культурну традицію* - власне те, що передається в спадок майбутнім поколінням: побутові звичаї, обряди, національний одяг, місцеву розмовну мову (діалект) і врешті-решт - фольклор, тобто народні пісні і танці, епічні твори тощо.

Базова індивідуальна і групова культурна приналежність до етносу встановлювалась у момент народження людини, а культурні надбання, засвоюючись у потоці життя, не передбачали ні спеціальних зусиль, ні розвиненої індивідуальності. Глибинна людська потреба в культурній ідентифікації зберігалася протягом усього життя людини.

Національна культура тісно пов'язана з релігійною. І національна, і релігійна культури охоплюють знання, навички, вміння, що є провідними в конкретному географічному регіоні, а також ідеї та уявлення, які мають суспільну цінність. Національно-релігійне життя охоплює провідні конфесії. Національно-релігійне життя формує національно-релігійну свідомість, яка охоплює основні компоненти: культуру, мову, звичаї. Усі вони взаємопов'язані, проте кожний з них зберігає відносну самостійність і за певних умов може виконувати самодостатню функцію. Історичний взаємозв'язок національного і релігійного як домінуючих у суспільстві елементів сприяв

формуванню народно-релігійних традицій, на базі яких складалося бачення світу, вироблялася специфіка укладу життя нації на всіх етапах її розвитку. Отже, національно-релігійні традиції будь-якого народу є важливим елементом національної культури, оскільки охоплюють символічні й чуттєво-наочні форми, а їх регуляторна функція впливає на формування ціннісної орієнтації, вироблення художнього смаку, норм і правил поведінки.

Державна влада та писемність стали першими передумовами майбутнього національного об'єднання людей. Вже цивілізації Стародавнього Сходу стали долати замкнутість і обмеженість общинного життя. В епоху Відродження творцем культури, що являла собою своєрідного змісту надбудову, стала інтелігенція. Таким чином, до XVII ст. в Європі вже були передумови для утворення націй і національних культур. У XIX ст. в історії людства з'явилися нації - нові утворення, зміцнені не тільки економічно і політично, а й силою людського духу. Націю, на відміну від етносу, об'єднує не стільки кровно-споріднений зв'язок, скільки, крім економічних і політичних факторів, національний характер і національна психологія, національні ідеали і національна самосвідомість і воля.

За сучасних умов, втрачаючи зв'язок з контекстом свого народження, індивід отримує можливість більшого вибору і самовизначення своєї приналежності. У міру наростання сучасних цивілізаційних перетворень багато людей набувають більшу можливість у виборі культурної орієнтації згідно із здатністю індивіда знайти своє місце в новій соціальній структурі.

Національна свідомість і національна культура - неодмінні ознаки духовності народу. Статус проблеми вони дістають в умовах "суспільного нездоров'я". І цілком зрозуміло, що переломні, кризові періоди в суспільному житті супроводяться вибухом подібних проблем у їх драматичному варіанті. Цей драматизм посилюється, якщо суспільна криза торкається усіх сфер життя: економіки, політики, моралі тощо. Адже духовність є індикатором соціальної гармонії. Разом з тим слід думати, що національна культура в її основних вимірах є основою життя соціальної спільноти, яка називається нацією. Тому національна культура виступає предметом особливої уваги в кризові періоди. Саме вона є джерелом національної свідомості і об'єктом звернення, системою координат національної самосвідомості в пошуках тотожності.

Наша сучасність визначається драматизмом означених проблем. І це стосується не лише України та країн пострадянського простору, а й порівняно стабільних країн Західної Європи, охоплених багатоаспектними процесами економічної інтеграції. Адже збереження національної ідентичності є зворотнім боком цих процесів. Отже, практичною і теоретичною потребою постає дослідження проблем національного у їх зв'язку із загальнолюдським.

Неоднозначність трактувань сутності національних феноменів породжена їх складністю, багатоманіттям і віртуальним характером. Саме це є причиною спрощеного підходу до проблем національного: дослідники здебільшого вдаються або до соціологічного підходу при тлумаченні національного, або надто психологізують ці явища. Культурологічний підхід, в основі якого лежить зв'язок національної культури і національної свідомості, дає можливість плідніше аналізувати різні події, процеси і явища, пов'язані з національним характером буття певного народу. Коли говорять про національну свідомість, то йдеться про достатньо однорідний духовний феномен, змістом якого є насамперед певний спосіб світосприйняття, корені якого слід шукати в етнічній традиції. Певний стиль мислення і дії виявляються через мовно-понятійні засоби, а певна система естетичних принципів, які своєрідно відображуються нормами поведінки і спілкування, - існуючими обрядами. Національна свідомість відбиває спосіб буття національної спільності і значною мірою визначає його.

Діалектика національного і загальнолюдського в культурі в усі часи була складною і суперечливою. З одного боку, нація самоутверджується виокремленням себе із загальнолюдського загалу, і чим послідовніше вона це робить, тим більші в неї шанси на консолідацію і визнання національної ідеї рушієм суспільних змін. З другого боку, на цьому шляху її підстерігає не тільки гіпотетична можливість звуження своїх орієнтирів, культурної ізоляції, а й цілком реальна небезпека міжнаціональних конфліктів.

Література

1. Баканурський А. Культурологія: Курс лекцій : Навч. посібник для студ. вузів / А. Баканурський, А. Александров, Т. Дашкова, [та ін.]. – Киев: Професіонал, 2004 . – 204 с.

2. Британ В. Культурологія: Навч. посібник / В. Британ, Т. Бруй, О. Висоцький та ін. - Дніпропетровськ, 2004. - 160 с.
3. Гриценко Т. Культурологія. Навч. посіб. / Т. Гриценко, С. Гриценко, А. Кондратюк та ін.; за ред. Т. Гриценко. - [2-е вид.]. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 392 с.
4. Греченко В. Історія світової та української культури: Підруч / В. Греченко, І. Чорний, В. Кушнерук, В. Режко. - К.: Літера, 2000. - 464 с.
5. Історія світової культури/ Під заг. ред. М.В. Дедкова. – Запоріжжя: Дике Поле, 2009. – 376 с.
6. Зотов В. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів / В. Зотов, А. Клімачова, В. Таран. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 269 с.
7. Матвеева Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Матвеева. – К.: Либідь, 2005. – 512 с.
8. Миропольська Н. Художня культура світу: Європейський культурний регіон: Навч. посіб. / Н. Миропольська, Е. Белкіна, Л. Масол, О. Оніщенко. – К.: Вища школа, 2001. – 191 с.
9. Тюрменко І. Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник / За ред. І. Тюрменко, С. Буравченкова, П. Рудик. – К.: Центр навчальної літератури, 2010. – 370 с.
10. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений [Сост. М.Г. Ярошевский] / З. Фрейд. — М.: Просвещение, 1990. — 448 с.
11. Эко У. История иллюзий. Легендарные места, земли и страны (перевод авторского текста А.А. Сабашниковой) / У. Эко. – М.: Слово, 2013. – 480 с.